

72-577
3

იოსებ ბოხუაძე

წერილები

სკეპ-2000
ფაქტობრივი

საბსრეთ ოსეთის სახელმწიფო ბეომცხეპლობე
თბილისი 1956 სვალინიკი

წერილები

K 42.577
3

სკეპ-2000
შემოწმებულია

ალექსანდრე ჭავჭავაძის უცნობი ლექსი

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცულია ერთი თაბახი ქაღალდი (№ 2745), რომელზედაც ჩამოწერილია სათაურები ალ. ჭავჭავაძის 29, ბეს. გაბაშვილის 16 და ბარამ ბარათოვის 6 ლექსისა.

მკვლევარ ი. გრიშაშვილის აზრით ეს ფურცელი უნდა წარმოადგენდეს ლექსების „რომელიდაც დავთრიდან ანაგლეჯ-სარჩევს“¹ დავთარი დაკარგულია და მხოლოდ ეს ერთი ფურცელი შემორჩენილია.

ალ. ჭავჭავაძის იმ 29 ლექსიდან, რომლის სათაურებიც № 2745 ფურცელზეა ჩამოწერილი, ყველა ცნობილია, გარდა ერთისა. ამ უცნობ ლექსს სათაურად ჰქონდა „კვლავ მარად ჩემსა სურვილსა“. რიგის მიხედვით მას სარჩევში მეთორმეტე ადგილი უჭირავს.

ეს ლექსი დღემდის არც დაბეჭდილ წყაროებში, არც ალ. ჭავჭავაძის ხელნაწერებში და არც სხვა საარქივო მასალებში არ ჩანდა.

საქ. სახელმწიფო მუზეუმში ინახება დ ი მ ი ტ რ ი ყ ი ფ ი ა ნ ის არქივი, რომელშიც დაცულია დიმიტრი აბაშიძის წერილი დ. ყიფიანისადმი, დათარიღებული 1864 წლის 10 დეკემბრით².

ამ წერილის თავისუფალ გვერდზე უცნობი ხელით მიწერილია ექვსსტროფიანი ლექსი სათაურით: „კვლავ მარად ამ ჩემს სურვილსა“. აი, ეს ლექსიც:

¹ ალ. ჭავჭავაძის თხზულებანი ი. გრიშაშვილის რედაქციით და წინასიტყვაობით გვ. LXXVII.

² საქ. სახ. მუზეუმი. ფონდი 5, ყუთი № — 5333.

ეჰ, საქართველო, პტოლომეს დროს აღყვავებული,
 მშვენიერ იყო, მარა რა? ვით ამა სოფლის ყოველი,
 კეთილი, მოსაწონელი, შავმა დრომ ფერხით გასთელა,
 დააქვნო ვარდი წალკოტში, მით ჩემი გულიც მოსთვლილა.
 გაჰქრა დავითის ხმლის ელვა, ჩაქრა თამარის ლამბარი,
 ოქროს დრო უამმა შესცვალა, აგარენთა სრბოლამა,
 შეიქნა ვაი-ვიშვიში, საქრისტიანოს რბევა და
 ქართველთა სისხლის დინება, გული შეზარა სრევამა.
 ჭართლისთვის შეფე ირაკლის სისხლი მრავალჯერ ნთხეულა,
 ვერ შეჰქრა მისი კარიბჭე, მზრუნველი დარჩა ეულად,
 როსსნი მოიხმო საშველად მან იმედგადალულმა,
 მათ ნაცვლად ქმობის, ერთობის, დაგვტოვა დანასხეულად.
 მახვილღებული მოვიდა, მზაკვრულად მიგვცა გვემასა,
 ყელსა შეგვაბა სარაზი, მიმოძგონარედ მთვლემარსა,
 ლაქათთა იწყეს ლაქათი ძვალი არა აქვს ენასა,
 მკადრედ ედინა ცრემლები ხალხს, მიცემულსა სენასა.
 არც ვართ ზორაყნი, თვითრჯულნი, არცა ჩვეულნი ზრზენასა.
 სიკვდილი გვიჯობს ვიხმიოთ კანჯარზე ჯდომა-თვლემასა,
 მზაკვარს ხმლით გაუსწორდებით, ვჭფუცავ ჩვენ ხმალთა
კვეთასა,
 მნათი აღმოჰხდეს კავკასსა, ქართლი მიეცეს ლხენასა.
 კვლავ მარად ამ ჩემს სურვილსა უპოვრად ვუწყებ მღერასა.
 საკდემელია ვუმზიროთ ერთ-ურთის თრევა-სრევასა,
 გულთა სწყვლენ ჭანგთა თარეში. მკერდსა სახმილსა (...)
 მზაკვარს ხმლით გაუსწორდებით, ქართლს მივცემთ
შეგბა-ლხენასა.

თქმული თავადის ალექსანდრე ქავკავაძისაგან ტანბოვს.

ლექსი გაუწაფავი ხელით არის გადაწერილი და შეცდომები-
 საგანაც არ უნდა იყოს დაზღვეული. მაგალითად — ლექსის ყველა
 სტროფი 16 მარცვლოვანია (შაირი), პირველი სტროფის პირველ
 ტაეპს კი ორი მარცვალი აკლია, ნაკლულია მეექვსე სტროფის მესა-

მე ტაეპიც; საიდანაც მთელი სიტყვა ამოვარდნილი. სასვენი ნიშნებიც 24 სტრიქონიან ლექსს სამიოდე ადგილას უზის.

ვინაიდან ლექსი უცნობი და გაუწაფავი ხელით არის ნაწერი, არ არის დაზღვეული შეცდომებისაგან და მიწერილია დიმი. ყოფიანისადმი გავზავნილ წერილზე ალ. ჭავჭავაძის გარდაცვალებიდან საკმაოდ მოგვიანებით; ამავე დროს ეს ლექსი თავისი სითამამით ერთგვარად განსხვავდება ალ. ჭავჭავაძის ლიტერატურული მემკვიდრეობისაგან, ამიტომ ჩვენს წინაშე დაისვა კითხვა: სწორია თუ არა ლექსის ქვემინაწერი, ე. ი. ეკუთვნის თუ არა ლექსი ალექსანდრე გარსევანის ძე ჭავჭავაძეს.

ამ ლექსისა და ალ. ჭავჭავაძის ლიტერატურული მემკვიდრეობის ტექსტუალურმა შედარებამ და ზოგიერთმა სხვა მოსაზრებებმა უდავო გახადა ალ. ჭავჭავაძის ავტორობა.

ლექსი მართლაც ალ. ჭავჭავაძეს ეკუთვნის. ამას ადასტურებენ შემდეგი გარემოებანი:

1. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცულ № 2745 ხელნაწერში მოხსენებული უცნობი ლექსის სათაური „კვლავ მარად ჩემსა სურვილსა“ თითქმის სიტყვასიტყვით იმეორებს ჩვენს მიერ ნაპოვნი ლექსის სათაურს: „კვლავ მარად ამ ჩემს სურვილსა“.

თუმცა № 2745 ხელნაწერი გაცილებით უფრო ადრეა შესრულებული, ვიდრე ჩვენს მიერ ნაპოვნი ლექსი გადაიწერებოდა, მაგრამ ლექსის სათაური ამ უკანასკნელში უფრო ზუსტად უნდა იყოს დაცული, მით უმეტეს, რომ ეს სათაური უცვლელად მეორდება პეექვესე სტროფის პირველ ტაეპში.

2. პოეტურ პრაქტიკაში არის ხოლმე შემთხვევები, როდესაც ავტორი რომელიმე სალექსო სტრიქონს სრულიად უცვლელად, ვნოდნავი სახეცვლილებით იმეორებს სხვა პოეტურ ნაწარმოებში.

მაგალითად საკმარისია დავასახელოთ სიტყვის ისეთი დიდი ოსტატი, როგორიცაა ვაჟა-ფშაველა. სტრიქონი პოემიდან „სტუმარ-მასპინძელი“: — „ხოფლის თავს ხძინავს შავს ნისლსა დაფიქრებული სახითა“, გვხვდება პოემაში „ხის ბეჭი“, ოდნავი ცვლილებით „მთის ძირში ხძინავს შავს ნისლსა, სჩანს უზარმაზარ გველად...“

ანალოგიურ შემთხვევას აქვს ადგილი ჩვენ მიერ ნაპოვნი ლექსისა და ალ. ჭავჭავაძის ლექსებს შორის.

მაგალითად, პირველი სტროფის მეორე ტაეპი „მშვენიერ იყო მარა რა? ვით ამა სოფლის ყოველი,“ თითქმის სიტყვა-სიტყვით მეორდება ალ. ჭავჭავაძის ლექსში „ყმაწვილი ქალის საფლავზედ წარწერილება“; აქ ვკითხულობთ:

„მშვენიერ იყო! მარა რა? ამა სოფლისა ყოველი, გინა ვით იყოს კეთილი, მაინცა დაუყოვნელი!“ და სხვა...

ერთგვარ შეხვედრა-გამეორებას აქვს ადგილი აგრეთვე შემდეგ შემთხვევაშიც—ლექსის მეექვსე სტროფის პირველი სტრიქონი ასე იკითხება: „კვლავ მარად ამ ჩემს სურვილსა უპოვრად ვუწყებ მღერასა“... თითქმის ასეთივე სტრიქონი გვხვდება ლექსში „დუგა“. ამ ლექსის მეშვიდე ფრაგმენტში ვკითხულობთ „კვლავ მარად ჩემს სურვილსა იმედი წინ უძღოდა“...

3. ალ. ჭავჭავაძემ 1836—1837 წლებში იმპერატორ ნიკოლოზ პირველს წარუდგინა მოხსენება „საქართველოს მოკლე ისტორიული ნარკვევი და მდგომარეობა 1801-დან 1831 წლამდე“. ეს მოხსენება შინაარსობლივად მეტად უახლოვდება ლექსს „კვლავ მარად ამ ჩემს სურვილსა“.

მაგალითად, მოხსენების პირველი ორი აბზაცი ამ ლექსის პროზაულ ვარიანტს წარმოადგენს. მოხსენებაში ვკითხულობთ: „იბერიანუ საქართველო პტოლომეს ხანებში თავისი მოცულობით შესდგებოდა: ალბანიისა, საკუთრივ იბერიისა და კოლხეთისაგან... ახლანდელი საქართველოს მნახველი ძნელათ თუ დაიჯერებს, რომ ეს ქვეყანა ოდესღაც ჰყვავოდა. მისი წინანდელი მოსახლეობის მოწმედ მხოლოდ უტყვი ნანგრევები-ლა დარჩენილა და მხოლოდ ბიზანტიელთა ისტორიკოსების ნაწერები-ლა მოწმობენ ქართველი ხალხის ძველ სიდიადეს...“¹

იგივე აზრია გატარებული ლექსის პირველ სტროფშიც:
„ეჰ, საქართველო, პტოლომეს დროს აღყვავებული,
მშვენიერ იყო, მარა რა? ვით ამა სოფლის ყოველი,
კეთილი, მოსაწონელი, შავმა დრომ ფერხით გასთელა,
დააქნო ვარდი წალკოტში, მით ჩემი გულიც მოსთვლილა“.
დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის შესახებ ლაპარაკობს ალ. ჭავჭავაძე თევის მოხსენებაში და მათი მეფობის პერიოდს

¹ ალ. ჭავჭავაძე, თხზულებანი, გვ. 241.

ოქროს ხანას უწოდებს. აქვე ლაპარაკობს იგი მონგოლთა, ოსმალთა და სპარსელთა შემოსევაზე და ხაზს უსვამს იმ შეუბრალებელ სისხლის ღვრას, რომელიც თემურლენგის თარეშს მოჰყვა საქართველოში. ალ. ჭავჭავაძე წერს:

„1089 წელს საქართველოს მეფე დავითმა, აღმაშენებლად წოდებულმა, აღადგინა საქართველოს ძველი საზღვრები; იმ დროიდან იწყება ოქროს ხანა. გრძელდება 1223 წლამდე და შეიცავს სახელგანთქმულ თამარის მეფობასაც.“

1223 წელს სირიის სულთანი ახალციხეს თავს დაესხა. ზოლო მალე საქართველოს ჩინგისყენის ურდოებიც შემოესივნენ. მათ ცეცხლითა და მახვილით მოიარეს საქართველო; მონგოლებმა მაინც ვერ შესძლეს ხალხის მთლად დამორჩილება, მაგრამ იმ ხნიდან იწყება საქართველოს უბედურება. საქართველო იძულებული იყო განუწყვეტლივ ებრძოლა თავის ძლიერ მეზობლებთან, ხან სპარსელებთან, ხან ოსმალებთან — მიუხედავად იმისა, იგი ერთადერთი საქრისტიანო სახელმწიფო იყო მთელს აზიაში.

1385 წელს გამოჩნდა მრისხანე თემურლენგი და საქართველოში ისეთს წინააღმდეგობას შეხვდა, რანაირსაც თვით მონგოლ მემკვიდრეთა მოწმობით (Histoire de Hans Deguinie) იგი სხვაგან არსად შეხვედრია. გამარჯვება მას სისხლის მორევებად დაუჯდა¹.

იგივეს ლაპარაკობს პოეტი ლექსის მეორე სტროფშიც:

„გაქრა დავითის ხმლის ელვა, ჩქარა თამარის ლამპარი,
ოქროს დრო ჟამმა შესცვალა, აგარეანთა სრბოლამა,
შეიქმნა ვაი-ვიშივიში, საქრისტიანოს რბევა და
ქართველთა სისხლის დინება, გული შეზარა სრევამა“.

ყოველივე ეს კი იმის დამატებით საბუთს წარმოადგენს, რომ მოხსენებისა და ლექსის ავტორი ერთი და იგივე პირია.

4. ხალხური მსხვილსიტყვაობის გამოყენება მხატვრულ შემოქმედებაში ერთგვარად დამახასიათებელია ალ. ჭავჭავაძისათვის. პოეტი იღებს ხალხური მსხვილსიტყვაობის ნიმუშს და მხატვრული გადამუშავების შემდეგ ურთავს ნაწარმოებში. მაგალითად, ცნობილი ხალხური თქმა „ვა ი თ ნ ა შ ო ბ ი ვ უ ი თ მ ო კ ვ დ ე ბ ი ო“ პოეტს გადამუშავებული სახით აქვს შეტანილი ლექსში „სხვადა-

¹ ალ. ჭავჭავაძე, თხზულებანი, გვ. 242.

სხვისა დროისათვის კაცისა“: „მაგან ერთი გვცემს და გვეტყვის: „ახით ნაშენო მოკვდი თ ვებით!“.

პოეტი ჩვენს მიერ ნაპოვნ ლექსშიც იყენებს ხალხურ თქმას: „ენას ძვალი არა აქვსო“ და ოდნავი გადამღმავებით ურთავს სტრიქონში: „ლაქათთა იწყეს ლაქათი, ძვალი არა აქვს ენასა“.

5. ლექსიკური თვალსაზრისითაც ეს ლექსი ახლოს დგას ალ. ჭავჭავაძის შემოქმედებასთან. ისეთი სიტყვები, როგორც არის მაგალითად „გარენანი“, „მზაკვარი“, „მკადე“, „მომოდგონარე“, „სარაზი“, „ლაქათი“, „ზორაყი“, „საკდემელი“ და სხვა, რომელნიც ნახმარია ამ ნაწარმოებში, გვხვდება ალ. ჭავჭავაძის სხვადასხვა ლექსებშიც.

ალ. ჭავჭავაძისათვის დამახასიათებელია ნაზმნარი და არსებითი სახელების გამოყენება სარიტმო ელემენტებად.

მაგალითად ნაზმნარი სახელი „ლზენა“ ჩვენს ლექსში ასეა გარიტმული: „ლზენასა“ — „კვეთასა“, ლექსში „მშვენიერთა ხელმწიდავ“: „ლზენასა“ — „სმენასა“, „გლახ თვალთა შენნი“: „ლზენასა“ — „ენასა“, „მუხამბაზ ლათაიურში“: „ლზინითა“, — „ჩინითა“ „სძგერს გლახ გული“: — „ლზენასა“ — „ფრენასა“.

არსებითი სახელი „ენა“ ჩვენს ლექსში ასე ირიტმება: „ენასა“ — „სენასა“; იგივე სახელი ირიტმება ლექსებში: „სძგერს გლახ გული“: „ენასა“ — „დენასა“, „დუგაში“: „ენამ“ — „სენამ“: „ვაი შორს მყოფსა“: „ენად“ — მშვენად“, „გლახ თვალთა შენნი“: „ენასა“ — „თმენასა“ და სხვ...

მაგალითების მოტანა კიდევ შეიძლებოდა, მაგრამ კმარა. ვფიქრობთ ყოველივე ზემოთქმული საკმარისია დავასკვნათ, რომ ლექსი „კვლავ მარად ამ ჩემს სურვილსა“ ალ. ჭავჭავაძის ეკუთვნის.

6. დასასრულ ერთი საკითხი: როდის უნდა იყოს ლექსი დაწერილი? მინაწერის მიხედვით იგი დაწერილია ტამბოვში, მაგრამ ალ. ჭავჭავაძე ტამბოვში ორჯერ იყო გადასახლებული, 1805 წლის დეკემბერში (მთიულეთის ამბოხებაში მონაწილეობის მიღებისათვის) და 1833 წელს (1832 წლის შეთქმულების გამოძევებისათვის დაკავშირებით).

ლექსის შინაარსი, ის ერთგვარი რადიკალიზმი, რომელიც ნა-

წარმოების ყოველი სტრიქონიდან გამოსკვივის, გვაფიქრებინებს, რომ იგი 1805 წელს უნდა ეკუთვნოდეს.

ერთგვარი სითამამე და უქმაყოფილების მკაფიოდ გამოძლევა ნება ახასიათებს ალ. ჭავჭავაძის იმ ლექსებს, რომელნიც 1832 წლის შეთქმულების გამოძლეავენამდეა დაწერილი, განსაკუთრებით — კი 1804 — 1805 — წწ. დაწერილ ლექსებს. თუმცა ალ. ჭავჭავაძის ნაწარმოებთა გამოძეგმელნი ამ ლექსებს „კაზარმობის დროს“ (1832 — 1833 წწ.) მიაწერდნენ, მაგრამ ეს ყოვლად დაუშვებელია, რადგან ი. გრიშაშვილის სამართლიანი შენიშვნით, ამ ლექსების საკმაო ნაწილი და ვ ი თ რ ე ქ ტ ო რ ი ს მიერ გადაწერილ დავთარშია შემოსული. დავით რექტორი კი 1824 წელს გარდაიცვალა.

ორიოდე სიტყვა ამ ლექსის მნიშვნელობის შესახებ.

ალ. ჭავჭავაძის შემოქმედებაში არ მოიპოვება მეორე ისეთი ნაწარმოები, რომელშიც ასე მკვეთრად იყოს გამოვლინებული ავტორის მოქალაქეობრივი მოტივი.

როგორც ცნობილია, 1800 წლის 18 დეკემბერს იმპერატორმა პავლე პირველმა ხელი მოაწერა საქართველოს რუსეთთან შეერთების მანიფესტს. საქართველო გამოცხადდა რუსეთის იმპერიის ნაწილად.

ამ ისტორიულ ფაქტს თავისი გარკვეული დადებითი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველი ხალხის შემდგომი ზრდისა და წინმსვლელობისათვის. რუსეთთან შეერთების შემდეგ შეწყდა ირანისა და თურქეთის გამუდმებული შემოსევები. ფიზიკურ განადგურებას გადაჩინილ ქართველ ხალხს საშუალება მიეცა მშვიდობიან პირობებში კულტურული წინმსვლელობისა. რუსეთთან საქართველოს შეერთებას მოჰყვა საქართველოში მოწინავე კულტურის შემოქრაც. პუშკინის, ლერმონტოვის, რილეევის, ყუკოვსკის, ბარიატინსკის და ვიაზემსკის შემოქმედებამ, — რომელთაც კავკასიამ და მისმა თვალწარმტაცმა პეიზაჟებმა მრავალი თემა მისცა შემოქმედებისათვის, — გარკვეული გავლენა მოახდინეს ქართული ლიტერატურის განვითარებაზე.

მაგრამ საქართველოს რუსეთთან შეერთების ფაქტს ჰქონდა თავისი უარყოფითი მხარეც: საქართველო ცარიზმის უხეში ძალადობისა და ნაციონალური ჩაგვრის ობიექტი შეიქმნა. საქართველო-

ში მოვლინებული იქნა მეფის მოხელეთა მთელი პლეადა, რომელთაც არც ქართული იცოდნენ, არც ქართველების ზნე-ჩვეულება, რომელნიც თანამდებობას უყურებდნენ, როგორც გამდიდრებისა და პირადი უზრუნველყოფის წყაროს და უხეშად სთელავდნენ საუკუნეებით განმტკიცებულ ადათწესებს.

მეფის რუსეთის ბიუროკრატ მოხელეთა თავგასულმა თარეშმა და ქართველი თავადაზნაურობის პოლიტიკური როლის დაკარგვამ საზოგადოებრივ-ცხოვრებაში წინა ხაზზე წამოსწია თავადაზნაურობის „ნაციონალური საკითხი“.

როგორც მასალებიდან ირკვევა, ალ. ჭავჭავაძე სავსებით იზიარებდა იმ პოლიტიკურ ზრახვებს, რომელთაც მეფის რუსეთის მმართველობის წინააღმდეგ ოპოზიციურად განწყობილი ქართველი თავადაზნაურობის ნაწილი გულით ატარებდა.

ამ ოპოზიციურმა განწყობილებამ თავი იჩინა ალ. ჭავჭავაძის შემოქმედებაში, პირველ პერიოდში.

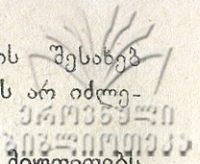
უდავოა, რომ პოეტი სამშობლოს დამოუკიდებლობის დაკარგვით გულდაწყვეტილია; იგი წყევლა-კრულვით ფხსენიებს იმ ბედუკულმართ დროს „როს სამკვიდრო დაკვარგეთ კრულნი“, მაგრამ თავის ლექსებში იგი საქართველოს ამკარად არსად არ ასახელებს. მისი შემოქმედების ალეგორიული ხასიათი ხშირად გვიკარნახებს, რომ „სატრფოსა“, „ვარდსა“ და „ბედშეკრულში“ საქართველო ვიგულისხმით.

მხატვრულ შემოქმედებაში ალ. ჭავჭავაძე პირდაპირ არც მეფის რუსეთის მოხელეთა შესახებ გველაპარაკება. ამ შემთხვევაშიც იგი ალეგორიულ ხერხს მიმართავს და მეფის ბიუროკრატ მოხელეებს ასეთი ეპითეტებით „ამკობს“: „გულით მრუდენი“, „პირბნელნი სათნი“, „ლიზლნი“, „ავნი“, „ქაჯები“, „მგლები“, „ემშაკთ სადგურნი“ და სხვ...

ალ. ჭავჭავაძის შემოქმედებიდან ნათლად გამოსჭვივის აგრეთვე ის გარემოება, რომ პოეტს საქართველოს ეროვნული ჩაგვრისაგან განთავისუფლების იმედი აქვს. პატიმრობის პერიოდშიც კი „გლახბედისაგან ესრეთ დასჯილი იმედოვნებას უწოდებს ფარად“ და ღრმად არის დარწმუნებული, რომ „ჟამი, გულთ მაამი კვლავცა იქნების“.

მაგრამ რა გზით მიაჩნდა პოეტს შესაძლებლად საქართველოს

განთავისუფლება ნაციონალური ჩაგვრისაგან? ამის შესახებ ალ. ჭავჭავაძის პირველი პერიოდის ნაწარმოებში პასუხს არ იძლევიან.

ლექსი „კვლავ მარად ამ ჩემს სურვილსა“ აშკარად მიუთითებს გამოსავალი გზისაკენ. ალ. ჭავჭავაძე ღრმად არის დარწმუნებული, რომ სამშობლოს დახსნა ეროვნული ჩაგვრისაგან შესაძლებელია მხოლოდ საქართველოში მოვლინებულ თავდასულ მეფის მოხელეთა ალაგმევით, რადგან „ვინც ჰხვდა მათ მახეს, ჳირთა სახეს, არა აქვს შვება, მათზე კეთილი, ვითა შლილი დაიცარება. ამიტომ არის, რომ პოეტი მოწოდების სახით გაიძახის:

„მზაკვარს ხმლით გაუსწორდებით, ვფუცავ ჩვენს ხმალთა კვეთასა,

მნათი აღმოჰხდა კავკასსა, ქართლი მიეცეს ლხენასა!

ასეთი აზრი კი ქართველი ფეოდალური არისტოკრატის ნაწილში მეფის რუსეთის მოხელეთა აღვირახსნილობისა და ცხოვრებაში საკუთარი პოლიტიკური როლის დაკარგვის გამოძვლავნების პირველ დღიდანვე დაიბადა. ბიუროკრატ მეფის მოხელეთა ალაგმვას ისახავდა მიზნად 1804 წლის მთიულეთის ამბოხება და 1832 წლის რომანტიკული შეთქმულებაც, რომელთა მონაწილე და თანამგრძობი თვით ალ. ჭავჭავაძე იყო.

მაგრამ ყველა მოძრაობა, რომელსაც XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ჰქონდა ადგილი, მეტად სუსტი და უდღეური აღმოჩნდა. იგი ვერ უძლებდა საზოგადოებრივი ცხოვრების ძლიერი ტალღის ცემას და უშედეგოდ იღუპებოდა.

ლექსი „კვლავ მარად ამ ჩემს სურვილსა“ სწორედ ამ ბიუროკრატ მოხელეების წინააღმდეგ არის მიმართული და საქართველოს ეროვნული ჩაგვრისაგან განთავისუფლებას მოითხოვს.

ყოველივე ზემოთქმული ერთხელ კიდევ ადასტურებს იმ გარემოებას, რომ არ იყვნენ მართალნი ის მკვლევარნი, რომელნიც ალ. ჭავჭავაძის შემოქმედებაში ან ვერ ამჩნევდნენ ეროვნულ მოტივს, ანდა უსაყვედურებდნენ პოეტს ეროვნული გრძნობის სიმცირეს.

მაგალითად იონა მეუნარგიამ ვერ შესძლო ალ. ჭავჭავაძის შემოქმედების წამყვანი ღერძი მოეძებნა. ალ. ჭავჭავაძის „თხზულების პირველ ნაწილში — წერს იგი — რომელშიაც ოთხმოცდათერთამეტი ლექსია დაბეჭდილი, ჩვენ ვერც კი მიგვიგნია პოეტის დედა გრძნო-

მასალები ნ. ლომოურის ბიოგრაფიისათვის

„არცერთმა ჩვენმა დიდებულმა მწერალთაგანმა არ დაგვიტოვა თავისი განვლილი ცხოვრების მოგონებანი“, გულდათუთქული წერდა ნიკო ლომოურის თანამედროვე და მეგობარი სოფრომ მგალობლიშვილი. არც ნ. ლომოურს დაუტოვებია იგი, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ დავით კარიჭაშვილისადმი მიწერილ ბარათს. რომელშიც ავტორი მოკლე ცნობებს იძლევა თავისი ცხოვრების შესახებ. მაგრამ ეს ცნობები იმდენად სქემატურია, რომ იგი თითქმის ვერავითარ შუქს ვერ ჰყენს ნ. ლომოურის პიროვნებას. ეს გარემოება, რა თქმა უნდა, ართულებს ნ. ლომოურის მიერ განვლილი ცხოვრების ნათელ სურათის აღდგენას.

ერთ-ერთ წერილში ნ. ლომოური სწერდა შიო დავითაშვილს: „პატარ-პატარა მოთხრობების წერის განზრახვა მეც მომივიდა... მაგრამ სამწუხაროდ სამსახური დიდ დროს მართმევსო!“. მართლაც, საუკეთესო დროის დიდი ნაწილი სკოლას მიჰქონდა და ნ. ლომოურის, როგორც მხატვრის, კალამი მხოლოდ მაშინ ამუშავდებოდა, როცა დრო ამის საშუალებას იძლეოდა. ნ. ლომოური პირველ რიგში პედაგოგი იყო, შემდეგ მწერალი — შემოქმედი, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ქართული კულტურის ისტორიაში ნ. ლომოური დარჩა როგორც მწერალი — ბელეტრისტი, ხოლო როგორც პედაგოგი იგი თითქოს დაიწრილია.

რა არის ამის მიზეზი? „პედაგოგის მოღვაწეობა არ ჩანს, რადგან ის არ იწერება, გარეგნულ კვალს არ სტოვებს. დიდებულ პედაგოგი დიდებულაა მხოლოდ იმ დროს, როდესაც მას მოწაფეებთან აქვს საქმე... ის ჰქმნის თავის პიროვნებით. მოკვდა პიროვნე-

1 საქ. სახ. ლიტ. მუზეუმი. ნ. ლომოურის ავტოგრაფი № 589/2.

ბა — გაქრა მისი დიდებაც¹, სამართლიანად აღნიშნავდა გაზეთ „ახალი ქართლის“ თანამშრომელი ნ. ლომოურის შესახებ დაბეჭდილ წერილში. მართლაც, ეს იყო ერთ-ერთი მიზეზი, რომელმაც ნ. ლომოურის, როგორც პედაგოგის, პიროვნება ნისლში გააპყრო, მაგრამ მოზარდი თაობის აღზრდის საქმეში ნ. ლომოურის დამსახურება იმდენად დიდია, რომ იგი გვიხმობს — მოვაშორეთ ბურუსი იმ ნარ-ეკლით მოფენილ პედაგოგიურ გზას, რომელიც გაიარა სახელოვანმა პედაგოგმა—მწერალმა, და მოვამზადოთ ნიადაგი მისი ვრცელი და სრული ბიოგრაფიის შესადგენად.

ნ. ლომოური დაიბადა 1852 წლის 19 თებერვალს, შუა ქართლის ერთ პატარა, მყუდრო სოფელ არბოში. ნიკოს მამა, იოსები. შინაურულად განათლებული, ამავე სოფლის მღვდელი იყო, დედა, ეფემია გვიმრაძის ქალი — დიასახლისი. სოფელ არბოს მცირერიცხოვანი მცხოვრებნი იოსებ ლომოურის ოჯახთან დაკავშირებულნი იყვნენ ნათესაობით და „ნათლიმირონით“. ნ. ლომოურის ბავშვობის საუკეთესო წლებმა სოფლად გაიარა. მთელ დღეს და ხშირად ღამეებსაც იგი თავის ტოლ გლეხის ბავშვებთან ატარებდა, მისთვის ღია იყო ყოველი გლეხის ოჯახის კარი, სადაც პატარა ბავშვის თვალწინ ნათლად იშლებოდა გლეხობის ცხოვრების შავბნელი სურათები. ზამთრის გრძელ ღამეებში მოგიზგიზე ბუხრის წინ მოსმენილი ზღაპრები და არაკები, გამოცანები, ანდაზები და შაირები-პატარა ნიკოს ბუნებაზე ცხოველ შთაბეჭდილებას ახდენდა. გლეხობის გულიდან ამონახეთქი წრფელი სიყვარული აფაქიზებდა მის გრძნობას და ბავშვობიდანვე აყალიბებდა მის სპეტაკ გულში მომავალ „ტეტიათა მოტრფიალეს“. „მე მათ ვუყვარდი, მიფრთხილდებოდნენ, მიაღერებდნენ და რა გასაკვირველი იქნება, რომ ბავშვის გულიც მათ მიჰკროდა“², წერდა უკვე ჭალარამოსილი მწერალი 1904 წელს .

ქართული წერა-კითხვა პატარა ნიკოს სოფლის დიაკვანმა შეასწავლა. ნიკოს მამა გრძნობდა განათლების უდიდეს ძალას, ხედავდა სწავლის აუცილებელ საჭიროებას და უნდოდა შვილებისათვის სათანადო განათლება მიეცა. ამ მიზნით რვა წლის ნიკო მამამ გორში

¹ გაზ. „ახალი ქართლი“, 1915 წ., № 55.

² „ლიტერატურის მატთან“, წიგნი 1—2. გვ. 513.

ჩაიყვანა და სასულიერო სასწავლებელში მიაბარა. ეძნელებოდა პატარა ბავშვს სოფლის მოშორება. სოფლად რჩებოდა ყოველივე საუკეთესო. რაც კი ფხიზელ გონებას და მგრძობიარე გულს სიამით უძგერებდა. დიდხანს ვერ შეეგუა ნიკო სასწავლებლის ატმოსფეროს, სევდა-ნაღველი ხშირად შემოაწვებოდა. მისი ოცნება სოფლის ბაღებსა და ორღობეებში დაჰქროდა, გლეხური ქოხმახე-ბი, კალო-საბძელო ანდამატივით იზიდავდა მშობლიურ კერას ადრე მოშორებული ბავშვის ბუნებას. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მან სწავლაში საკმაო ნიჭი და ბეჯითობა გამოიჩინა, ცოცხალი ბავშვის მკვირცხლი გონება იოლად ითვისებდა სასწავლო დისციპლინებს, რომლითაც მეტად დამძიმებული იყო იმ პერიოდის სქოლასტიკური სასწავლებელი.

ნ. ლომოური სასულიერო სასწავლებლის მეორე კლასში კარგი წარმატებით გადავიდა, მაგრამ ერთმა შემთხვევამ კინაღამ სამუდამოდ დაატოვებია სკოლა. სწორედ ამ პერიოდში საქართველოს ექსარხოსის განკარგულებით იოსებ ლომოურს მრევლი ჩამოართვეს. ამ გარემოებამ საკმაო ეკონომიურ გაჭირვებაში ჩააგდო ი. ლომოურის მრავალრიცხოვანი ოჯახი. სწავლის მოყვარულ ბავშვს საფრთხე ელოდა იგი სკოლას უნდა გამომშვიდობებოდა და თავისი ტოლ-მეგობრების მსგავსად მწყემსობა-მენახირეობით ერჩინა თავი. მაგრამ მისი სწავლა-აღზრდის ხელმძღვანელობა იკისრა უფროსმა ძმამ, რომელიც თბილისის სასულიერო სასწავლებელში მასწავლებლობდა. პატარა ნიკო მან თავისთან წაიყვანა.

თბილისის სასულიერო სასწავლებლის რეჟიმი კომმარკივით აწვა მოზარდ თაობას. „მაშინ ჯერ მხეპლა ისევ მეფობდა. დაბალ კლასებში, სადაც წვრილფეხობა იყო, ყველა გაკვეთილზე გაისმოდა ბღავილი და ღრიალი.

დღის განმავლობაში ნახევარი კლასი მაინც დაიშხებლებოდა, რაც კლასი უფრო ზევით იყო, იმდენი იშვიათად იცემებოდა, თუმცა სულ ზემო კლასსაც დანაშაულის დროს არ ასცდებოდა ეს. კონების მოტანა დავალებული ჰქონდა იმ შეგირდებს, რომლებიც განაპირას სცხოვრობდნენ ბაღებს ახლო. იმ ბაღებიდან იპარავდნენ წყნელებს და კლასში მოჰქონდათ, იქვე ინახებოდა მერხებში. შიშით ვინ ახლებდა ხელს. ისეთი ჩვეულებრივი მოვლენა იყო ცემა, რომ

თუნდ ეგზარხი მოსულიყო კლასებში დასავლელად, მასწავლებლები თავისას არ იშლიდნენ“¹.

სამინელი იყო თვით სწავლების პროცესიც. არავითარი ახსნა-განმარტება, არავითარი სწავლება, ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით! მასწავლებლობა ვალდებულებას არ გრძნობდა—გაეადვილებინა მოსწავლეთათვის მათთვის სრულიად ზედმეტი და გაუგებარი საგნების სწავლება. ამგვარ ჯოჯოხეთურ პირობებში მოუხდა ნ. ლომოურს სწავლა თბილისის სასულიერო სასწავლებელში.

უფერულად მიმდინარეობდა ნ. ლომოურის ცხოვრება სასულიერო სასწავლებლის მეოთხე კლასამდე. „მოსწავლე-მასწავლებელნი ორ მტრულ ბანაკად იყვნენ გაყოფილნი, ბურსაკების სამაგალითო ამხანაგი, ნამდვილი გმირი ის იყო, რომელიც უფრო მეტ უსიამოვნებას აყენებდა უფროსებს... მთელი ცხოვრება უბედურ-სასწავლებლისა გონებითი და ზნეობრივი წყვილიადით იყო მოცული და ამ წყვილადში უცბად აინთო ბრწყინვალე ლამპარი განათლებისა და კაცთმოყვარეობისა. ეს იყო მაღალი აზრებით ნათელმოსილი პიროვნება იაკობ სვიმონის-ძე გოგებაშვილისა“²; რომელიც სასულიერო სასწავლებლის ზედამხედველად გაამწესეს კიევიდან დაბრუნების შემდეგ.

ი. გოგებაშვილის მოსვლის შემდეგ სასულიერო სასწავლებლის ცხოვრების სურათი საგრძნობლად შეიცვალა. „იმ დღიდან შესწყდა კლასში მოსწავლის გალახვა, დაჩოქებით დასჯასაც ერიდებოდნენ მასწავლებლები“. შეიცვალა სწავლების წესიც. ი. გოგებაშვილი, მოგვითხრობს ნ. ლომოური, „გეოგრაფიას გვასწავლიდა. პირველად ქართულად აგვიხსნიდა, მერე რუსულად და გაკვეთილს იქვე კლასში ვსწავლობდით. ესეთი გაკვეთილი პირველი უცნაური ხილი იყო ჩვენთვის. კაჟკაჟურ ზეპირებას, ტევასა და ცემა-ტყეპას დაჩვეულნი მოხსენებულ გაკვეთილებს სარწმუნებრივის თაყვანისცემით შევცქეროდით“⁴.

¹ „ლიტერატურის მატრიანე“, წ. 1—2, ვ. ბარნოვი — „სამწუხარო ღიმი“.

² კრებული „ი. გოგებაშვილის სახსოვრად“, 1913 წ., გვ. 12.

³ „ლიტ. მატრიანე“, წ. 1—2, გვ. 66.

⁴ იქვე, გვ. 513.

სწავლების ასეთივე მეთოდს მიითხოვდა ი. გოგებაშვილი სხვა მასწავლებლებისაგან. იგი დაუახლოვდა მოწაფეობას. უფროსი კლასების ზოგიერთი მოსწავლე და მათ შორის ნ. ლომოური დადიოდა იაკობთან, ეცნობოდა მის აზრებს, მისწრაფებებს, სწავლდა თუ რა წიგნებს კითხულობდა იგი, თითონაც შოულობდა ამ ლიტერატურას და გულმოდგინებით კითხულობდა. „მას ვბაძვდით ყველაფერში — გადმოგვცემს ნ. ლომოური — ხშირად წვრილმანებშიაც კი. მაგალითად ლაპარაკის კილოში, სიარულში და სხვა“¹ — ფერცვლილმა ცხოვრებამ სასულიერო სასწავლებლის მოსწავლენი გამოაფხიზლა და იმედის სხივით გააბრწყინა.

თბილისის სასულიერო სასწავლებელი ნ. ლომოურმა 1869 წელს დაამთავრა და ამავე წელს სწავლის გასაგრძელებლად შევიდა თბილისის სასულიერო სემინარიაში.

ნ. ლომოურს აქაც სულის შემსუთავი პირობები დაუხვდა.

სემინარიის რექტორად იყო არქიმანდრიტი ვალენტი „კაცი გაუნათლებელი, ბლუ, ლოთი, ზნეობადაცემული, ყოველნაირად გაქნილი და გაიძვერა“², რომელმაც სემინარია მოსწავლეთათვის საპრობილედ გადააქცია. მკაცრმა რეჟიმმა, რომელიც სემინარიაში რექტორის წყალობით გამეფდა, მრავალი სემინარიელი სამუდამოდ მოაშორა სწავლას.

ამგვარი არაადამიანური ცხოვრების პირობებმა სემინარიელებს მოთმინების ფიალა აუვსო და 1870 წელს შეთქმულებაც კი მოაწყეს: „გადასწყვიტეს ისე ეცემნათ მოხელეთათვის, რომ სადაც თავისი დაეკვენნათ, იქ არც სემინარიელები დავიწყებოდათ, მაგრამ მბეზხდარებმა შეატყობინეს რექტორს და შუადამისას. როდესაც ერთი თვალის დახამხამებაზე თითქმის სამასამდე მოსწავლე გამოეფინა ზემოთ ბალკონზე და შეიქმნა უცებ საშინელი ყვირილი: „პური გვშიან, პური გვშიან“, იმ იმედით, რომ ამ ხმაურობაზე ვარეთ გამოვლენ მოხელეებიო, ესენი არ გამოვიდნენ. მაშინ „ბუნტოვშიკებმა“ მხოლოდ ესლა მოახერხეს, რომ დაუწყეს რექტორის ფანჯრებს სროლა და რამდენიმე შუშაც ჩაუღოწეს“³.

¹ იქვე.

² კრებული „ი. გოგებაშვილის სახსოვრად“, გვ. 17.

³ უფრ. „იმედი“, 1882 წ., № 1, გვ. 28.

ამ შეთქმულებაში ნ. ლომოურიც აქტიურ მონაწილერბას იღებდა.

უვარგისი იყო პედაგოგიური პერსონალიც. ნ. ლომოურიც იგონებს ფილოსოფიის მასწავლებელ კოვროვსა და ფიზიკა-მათემატიკის მასწავლებელ კოროლენსკის. კოვროვი — გადმოგვცემს იგი, — „თავისი მეტის-მეტად ჩქარი და დაუსრულებელი ლაპარაკით უფრო წააგავდა წისქვილის სარეკელას, ვიდრე მასწავლებელს. და როგორც სარეკელას კაკუნიდან ადამიანი ვერავითარ აზრს ვერ გამოიტანს, ისე ამ კაცის ვითომდა ლექციებიდან არაფერი არ გამოჰქონდათ რა მოსწავლეებსაც. შემოცუნცულდებოდა კლასში, დასკუბდებოდა სკამზე და იმავე წამს კარგი იორღა ცხენივით გაჰკრავდა... კლასში კი ათასნაირი უწესრიგობა იყო გამეფებული: ზოგი ყველსა და პურს გულიანად შეექცეოდა, ზოგნი ქალაღდა თამაშობდნენ; ერთი რომ გრძელ სკამზე გამოთილიყო და ხვრინავდა, მეორე პურის გულისაგან პაწია გორგოლებს აკეთებდა. ამასთანავე მთელ კლასში იდგა დაუსრულებელი გუგუნი ორმოცი კაცის დაბალხმიანი ლაპარაკისა, ჩხუბისა, კითხვისა და ხშირად გალობა სიმღერისაც“¹.

ასეთივე უშინაარსო და არაფრის მომცემი იყო ვაკვეთილები დეკანოზ კოროლევსკისა: — „დაიწყებოდა თუ არა მისი ვაკვეთილი, ნახევარ კლასამდე სულ ერთიანად კარზე გაიხვეტებოდა. ფანჯრებიდან ქუჩაში გადიოდნენ და აქედან იმავე წამს ტრაქტორში ამოყოფდნენ თავს“².

70-იანი წლების დასაწყისიდან სემინარიის ბნელ ჯურღმულებში ერთგვარმა ნათელმა სხივმა შეაშუქა. 1871 წელს მოსკოვის სასულიერო აკადემიიდან საქართველოში დაბრუნდნენ ნიკო ცხვედაძე და გიორგი იოსელიანი, რომელნიც თბილისის სასულიერო სემინარიაში იქნენ გამწესებულნი მასწავლებლებად. „მათი მოსვლიდან სრულიად ახალი ხანა დაიწყო სემინარიაში, — მოგვითხრობს ს. მგალობლიშვილი, — საგნებს ასწავლიდნენ კარგად, შეგიბრძნებდნენ ადამიანურად ეპყრობოდნენ, გვაძლევდნენ საკითხავ წიგნებს, გვაყვარებდნენ სამშობლო ენას და ლიტერატურას“³. მალე ძათ

¹ კრებული „ი. გოგებაშვილის სახსოვრად“.

² იქვე.

³ ს. მგალობლიშვილის, „მოგონებანი“, გვ. 47.

მიემატნენ ომები ცვეტკოვები, რომელნიც მჭიდროდ დაუახლოვდნენ ქართველ მასწავლებლებს. ამგვარად, შეიქმნა პატარა ჯგუფი სპეტაკი ადამიანებისა, რომელთაც მიზნად დაისახეს მოზარდობის სწავლა-აღზრდისა და საყოფაცხოვრებო პირობების გაუმჯობესება. „ესენი ხშირად იკრიბებოდნენ ერთმანეთთან, უფრო კი იაკობთან. ცხარედ, გატაცებით მსჯელობდნენ, ბაასობდნენ დასახული მიზნის მისაღწევად. ეს ბაასი ხშირად მოსწავლეებშიც გადმოდიოდა. რაღა თქმა უნდა, დიდი უმრავლესობა აღტაცებით ეგებებოდა“¹. ამრიგად, სემინარიის პედაგოგიური კოლექტივი ორი ერთიმეორის საწინააღმდეგო ჯგუფად გაიყო; ი. გოგებაშვილი, ნ. ცხვედაძე და სხვანი სცილობდნენ სემინარიელთა ცხოვრების და სწავლა-აღზრდის გაუმჯობესებას, სემინარიის რექტორი და „ქმანი მისნი“ კი ძველი რეჟიმის მტკიცე დამცველებად გამოდიოდნენ. ნ. ლომოური თვალნათლივ ხედავდა ატეხილ ბრძოლას, ერკვეოდა ამ ბრძოლის ხასიათში; უკვე მოწიფული ახალგაზრდა უკვირდებოდა ახალი იდეებს, შემოჭრილს სემინარიის ჩინურ კედლებს შორის, და სრული შეგნებით ი. გოგებაშვილისა და მის თანამებრძოლთადმი ღრმა სიმპათიით იმსჯელებოდა.

სემინარიის ბიბლიოთეკა მდიდარი იყო ისტორიული, საღვთისმეტყველო და ფილოსოფიური წიგნებით, მოიპოვებოდა აგრეთვე რუსული და ევროპული ბელეტრისტიკა. მაგრამ მოწიფობას მარტო ეს ლიტერატურა არ აკმაყოფილებდა, მათ თავიანთი ფულით შეძენილი ჰქონდათ აგრეთვე საკმაოდ მდიდარი ბიბლიოთეკა, რომელიც სემინარიის ადმინისტრაციის მიერ არ იყო ნებადართული და ამის გამო არალეგალურად ინახებოდა. ეს წიგნთსაცავი შეიცავდა ჟურნალ „სოვრემენიკის“ თითქმის ყველა ნომერს, ბელინსკის, დობროლიუბოვის და პისარევის თხზულებებს, ჟურნალ „კოლოკოლის“ ზოგიერთ ნომერს, ჟურნალ „ცისკარს“, „საქართველოს მოამბეს“, გაზეთ „დროებას“, „ქართლის ცხოვრებას“ და სხვ.

ნიკო ლომოური, — გადმოგვცემს ს. მგალობლიშვილი, — „მუყაითად იჯდა ამ წიგნთსაცავში და კითხულობდა. ბუნებით

¹ კრებული „ი. გოგებაშვილის სახსოვრად“.

სუსტი იყო, ამხანაგები ვუშლიდით განუწყვეტელ შრომას, მაგრამ შრომა შესისხლხორცებული ჰქონდა, ის მისი მეორე ბუნება იყო“¹.

ნ. ლომოური თავის ავტობიოგრაფიულ წერილში ამ პერიოდის შესახებ მოგვითხრობს: „ამ დროს ილია ჭავჭავაძეც გავიცანით. ენით გამოუთქმელი ზეგავლენა მოახდინა ჩემზე მისმა „გლახის ნაამბობმა“, რომელშიაც ისეთის აღტაცებულის გრძნობით არის აღწერილი გლეხკაცი. ჩვენებური გლეხობა ხომ პატარაობისასვე მიყვარდნენ, როგორც ნათესაეები, ჩვენი ოჯახის წევრნი. მოხსენებულმა წიგნმა ახლა პატივისცემაც აღძრა ჩემს გულში გლეხებისა. ამავე დროს წავიკითხე **დობროლიუბოვი, ჩერნიშევსკი, გლებ უსპენსკი, ნეკრასოვი**. ამთ ერთი ათად გააფართოვეს ჩემი შეხედულებანი, გრძნობანი, რწმენანი გლეხის შესახებ. შესდგა ერთგვარი, გამორკვეული მიმართულება, რომლის გზასა და კვალს დავადექი და მას აქეთ ამ გზისთვის არ გადმიხვევია... ხალხოსნობა, სახალხო მიმართულება (народничество) გადაიქცა მთელი ჩემი სიცოცხლის გზის მაჩვენებელ ვარსკვლავად“².

თბილისის სასულიერო სემინარიის მოსწავლე ახალგაზრდობაზე, კერძოდ ნ. ლომოურზე, 70-იანი წლების მოძრაობამ საგრძნობი გავლენა მოახდინა. სემინარიაში შეიქმნა პატარა ჯგუფი მოწაფეებისა, რომელშიც შედიოდნენ: ნ. ლომოური, ი. ბაქრაძე, ს. მგალობლიშვილი, გ. უთურგაული, ი. მეუნარგია და სხვანი... ჯგუფმა გაიჩინა ხელნაწერი ჟურნალი სახელწოდებით „შრომა“, რომელიც 1871 წლის მარტამდე გამოდიოდა გ. უთურგაულის რედაქტორობით და ნ. ლომოურის უახლოესი თანამშრომლობით, რომელიც ჟურნალში თავის ლექსებს ათავსებდა.

მაგრამ სემინარეელები მარტო საკუთარი ჟურნალით არ კმაყოფილდებოდნენ. ახალგაზრდული ენერგია და სათანადო მომზადება მათ შესაძლებლობას აძლევდა უფრო ფართოდ გაეშალათ სამოქმედო მხრები და მონაწილეობა მიეღოთ ოფიციალურ ჟურნალ „მნათობში“.

„მნათობი“ — წერს ს. მგალობლიშვილი, — ანტონ ფურცელაძის ორგანო იყო. სოსიკო (ბაქრაძე, — ი. ბ.) და ნიკო (ლომოუ-

¹ გაზ. „სახალხო ფურცელი“, 1915 წ., № 263.

² „ლიტ. მატთანე“, წიგნი 1—2, გვ. 513—14.

რი, — ი. ბ.) ანტონის ნათესავეები იყვნენ, ერთ სოფლიდან, არბო-
დან, ზმირად ვიკრიბებოდით... „მნათობის“ რედაქციაში. ზოგიერ-
თი ჩვენგანი ასოთამაშობი და მბეჭდავიც კი იყო, თითქმის ჩვენს
მეცადინეობით გამოდიოდა ჟურნალი. როცა ასე დაუახლოვდით
„მნათობს“, მაშინ თავი დავანებეთ ხელნაწერ ჟურნალს და წერი-
ლებსა და ლექსებს ვაძლევდით „მნათობს“ და „დროებას“¹.

სწორედ ამ პერიოდს ეკუთვნის ნ. ლომოურის გამოსვლა
სალიტერატურო ასპარეზზე. მისი პირველი ლექსი 1871 წელს დაი-
ბეჭდა „მნათობში“. ხოლო „დროებაში“ მოათავსა კორესპონდენციე-
ბი სემინარიელის ფსევდონიმით. დიდი გავლენა იქონია აგრეთვე
ნ. ლომოურის მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებაზე ანტონ ფურ-
ცელაძის ოჯახში სიარულმა, რომელიც, ს. მგალობლიშვილის
თქმით, „1869 წლიდან წარმოადგენდა სტანკევიჩისებურ სალონს,
სადაც იკრიბებოდნენ „მნათობის“ თანამშრომლები, განსაკუთრე-
ბით სემინარიის მოსწავლენი“², ქართველი ინტელიგენციის საუკე-
თესო ნაწილი და მართავდნენ სჯა-ბაას სხვადასხვა საკითხებზე.

1872 წლიდან თბილისის სასულიერო სემინარიაში გიორგი
იოსელიანის მაგიერ ინსპექტორად ივანე კუვშინსკი გაამწესეს, რო-
მელიც ქართველობას ზიზღით უცქეროდა. მიიღო რა თანამდებობა,
კუვშინსკიმ იმავე დღიდან სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლა გამოუ-
ცხადა ქართულ ენას. „მართალია ქართულ ლიტერატურას არ ვავ-
დიოდით, გადმოგვცემს ს. მგალობლიშვილი, — მაგრამ კვირაში
თითო-ორჯოლა გაკვეთილი მაინც გვქონდა და ჟამნ-დავითნს გვაკი-
თხებდნენ. კუშინსკიმ დავვიშალა არა თუ ქართული წიგნების
კითხვა, რომელიც სოსიკოს და ნიკოს შემოქონდათ გარედან, არა-
მედ ქართული ლაპარაკიც კი ერთმანეთს შორის“³.

მიუხედავად სემინარიის დირექციის სასტიკი მუქარისა და
მრავალგვარი სასჯელისა, ნ. ლომოურს ერთხელ აღებულ გეზისა-
თვის არ უღალატნია. ფიზიკურად სუსტი, მაგრამ სულიერად ძლიე-
რი ჭაბუკისათვის დირექციის წინაშე რაიმე კომპრომისზე წასვლა
წარმოუდგენელი იყო; ბრძოლა ხალხის კეთილდღეობისათვის მის

¹ გაზ. „სახალხო ფურცელი“, 1915 წ., № 263.

² ს. მგალობლიშვილი, „მოგონებანი“, გვ. 207.

³ გაზ. „სახალხო ფურცელი“, 1915 წ., № 253.

შინაგან მოწოდებას წარმოადგენდა და ცხადია, მტკიცე ნებისყოფის ახალგაზრდა მიზნის მისაღწევად ყოველგვარ საშუალებას იხმარდა და ეს ასეც ხდებოდა. ამრიგად, სემინარიის დირექციის წინააღმდეგ გამართული ფარული თუ აშკარა ბრძოლით 1875 წლის ივნისში ნ. ლომოური დაამთავრა თბილისის სასულიერო სემინარია¹.

სემინარიის დირექცია კარგად გრძნობდა, რომ ნ. ლომოური არ გაჰყვებოდა სასულიერო სამსახურს და, რომ როგორმე შეეზღუდათ მისი მისწრაფებანი, ლომოურის ატესტატს მეორე გვერდზე შემდეგი მინაწერი გაუკეთა:

«Правление Тифлисской духовной семинарии просит ближайшее начальство того ведомства, где будет состоять на службе Николай Ломоури, в случае его выхода из духовного звания и ведомства вражданское, — производить вычет за содержание его в семинарии в количестве трехсот пять рублей (305 р.)».

თბილისის სასულიერო სემინარიის კურსდამთავრებული, 23 წლის ჭაბუკი თავისუფლად გამოვიდა ცხოვრების სარბიელზე, ჩვეულებრივი სიღინჯით ერთხელ კიდევ გადაავლო თვალი ქართული გლეხის ცხოვრებას და იგივე საზარელი სურათები დაიხატა მის თვალწინ, რასაც ბავშვობის პერიოდში უშვებდა. „ის ცხადად ხედავდა გლეხკაცის განუზომელ სიღარიბეს, მის დავრდომილებას, მისი აზრისა, გრძნობისა და გონების დაუძლურებას, ხედავდა მის გამუდმებულ მძიმე ჯაფას, რომლისაგან იგი ჯანითა და აგებულებით სუსტდებოდა, წრიოკდებოდა და გადაშენების საზარელ უფსკრულს უახლოვდებოდა... მას წარმოუდგა ის შავბნელი ვარემოებანი, რომელთაც დაჰბადეს ქვეყნად ერთის მხრივ ეხლანდელი მშვიერ-მწყურვალი გლეხკაცი, ხოლო მეორის მხრივ მისი ოფლისა და სისხლის მსმელი, მისი მკამელი ორფეხა ნადირი... მე უნდა მივეშველო ხალხსა, ძმურად გვერდში ამოვუდგე და მის ფეხზე წამოყენებას შევწირო მთელი ჩემი სიცოცხლე“².

ასეთი აზრებით გატაცებული ნ. ლომოური, რომელიც უკვე

¹ ნ. ლომოურის ატესტატი თბილისის სასულიერო სემინარიის დამთავრებას შესახებ ინახება გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში 150 ნომრით.

² ნ. ლომოური, „მოთხრობები“, „გიგო ღრუბელაშვილი“.

ჩამოყალიბებული ხალხოსანი იყო თავისი იდეებითა და მიმართულებით, კიევში გაემგზავრა უმაღლესი განათლების მისაღებად. მას უნდოდა უნივერსიტეტში შესვლა სამედიცინო ფაკულტეტზე, უნდოდა შეესწავლა ბავშვის ექიმობა, მაგრამ ძველი ენების დინარეობამ მის მისწრაფებას ფრთები შეაკვეცა და 1875 წლის 30 აგვისტოს ჩაირიცხა კიევის სასულიერო აკადემიაში ისტორიის ფაკულტეტზე.

სამწუხაროდ, ძალიან მცირე ცნობები მოგვეპოვება ნ. ლომოურის კიევში ყოფნის ირგვლივ, მაგრამ ეჭვს გარეშეა რომ იგი საკმაოდ უნდა ყოფილიყო ჩაბმული ხალხოსნურ მოძრაობაში, რომელიც რუსეთში ამ პერიოდში ძლიერ მიმართულებას წარმოადგენდა.

ცოდნის შექენის წყურვილით გატაცებული ნ. ლომოური ჩვეულებრივი მუყაითობით უჯდა სამეცადინო მაგიდას და კითხულობდა, კითხულობდა განუწყვეტლივ ოფიციალურ თუ არა ოფიციალურ ლიტერატურას. განსაკუთრებით გულმოდგინებით კითხულობდა პედაგოგიკის კლასიკოსებს. რუსოს და პესტალოცის თხზულებანი მის უსაყვარლეს წიგნებს წარმოადგენდნენ, ღრმად ეცნობოდა სხვადასხვა პედაგოგიურ თეორიებს და საფუძვლიანად ემზადებოდა მომავალი პედაგოგიური მოღვაწეობისათვის.

მაგრამ იგი მარტო ამგვარი კარჩაკეტილი მუშაობით არ კმაყოფილდებოდა, მეგობრებისადმი დახმარება, ზრუნვა მათი თვითგანვითარებისათვის, ამხანაგური თანაგრძნობის გაწევა ჭირსა და ლხინში, მისი სპეტაკი ბუნების შინაგანი მოწოდება იყო. სწორედ ამიტომ ნ. ლომოურს პატივისცემით და სიყვარულით ეპყრობოდა არა მარტო კიევში მყოფი ქართველი სტუდენტობა, არამედ „დიდ პატივს სცემდნენ აკადემიის რუსი სტუდენტებიც“¹.

ამ პერიოდში კიევის უნივერსიტეტში ნ. ლომოურს გარდა ხუთი ქართველი ახალგაზრდა იყო. კიევის გიმნაზიაში კი — დავით კლდიაშვილი.

ნ. ლომოურმა კიევის სასულიერო აკადემიაში ყოფნის დროს უკვე საბოლოოდ გაითვალისწინა თავისი ცხოვრების გზა. აქ ამუშავდა პირველად მისი, როგორც ბელეტრისტის კალამი, რომელმაც

¹ დ. კლდიაშვილი, მემუარები, 1932 წ., სახელგამი, გვ. 28.

ქვირფასი ნაწარმოები შესძინა ქართულ ლიტერატურას. ეს იყო მოთხრობა „ალი“.

„ალი“ 1878 წელს კიევში მყოფობის დროს დაწერა. — გადმოგვეცნოს ნ. ლომოური, — ეს მოთხრობა ლაპარაკის დროს ანტონ ფურცელაძეს ეძაგებინა (უსიამოვნოთ ვიყავით მაშინ). მომწერეს და ცუდად იმოქმედა, მაგრამ ამ დროს გამოვიდა ი. ჭავჭავაძის წერილი, რომელშიც დიდად აქებდა „ალსა“. იაკობსაც ექო და ამ გარემოებამ საბოლოოდ გადამაწყვეტინა მოთხრობების წერა¹. მართლაც, ამის შემდეგ ნ. ლომოურმა თითქმის სრულებით მიანება თავი ლექსების წერას, მით უმეტეს, რომ აკაკი წერეთლის რჩევით უმჯობესი იქნებოდა პროზისათვის მოეკიდნა ხელი.

კიევის სასულიერო აკადემია ნ. ლომოურმა საღვთისმეტყველო მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხით 1879 წელს დაამთავრა.²

მიუხედავად იმისა, რომ კიევის სასულიერო აკადემიის საბჭომ ნ. ლომოურს სრული უფლება მიანიჭა — ექია მაგისტრის ხარისხი, იგი კიევში აღარ დარჩენილა და აკადემიის დამთავრებისთანავე სამშობლოსაკენ გამოეშურა.

თბილისში დაბრუნებული ნ. ლომოური 1879 წელს მიწვეულ იქნა ახლადგახსნილ თბილისის სათავადაზნაურო სკოლის გამგედ.

როგორც ცნობილია, 70-იანი წლების მიწურულში საქართველოში სახალხო განათლების დარგში რუსიფიკაცია უკვე საკმაოდ მძინვარებდა. მოზარდი თაობის დამახინჯება ნორმალური აღზრდის მაგიერ საქართველოს სკოლებში დიდი გულმოდგინებით ტარდებოდა განათლების „მესვეურთა“ მიერ. ამ მდგომარეობით შეძრწუნებულ გაზეთ „ივერიის“ ერთ-ერთ კორესპონდენტს დიდ მიღწევად მიაჩნდა თუნდაც იმ წესების აღდგენა საქართველოს სკოლებში, რომელნიც ჯერ კიდევ ამ ათი წლის წინათ მოქმედებდნენ.

ამ მხრივ თბილისის სათავადაზნაურო სკოლა გამონაკლისს არ წარმოადგენდა. მოსწავლეების დასჯა-წამება, მტრული დამოკიდებულება მოსწავლეთა და მასწავლებელთა შორის, დაუსრულებელი

¹ „ლიტ. მატთანე“, წიგნი 1—2, გვ. 514.

² ნ. ლომოურის დიპლომი კიევის სასულიერო აკადემიის დამთავრებას შესახებ ინახება გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში 151 ნომრით.

შეპირობა და არაშეგნებული სწავლება თბილისის სათავადაზნაურო სკოლის ცხოვრების დამახასიათებელ მოვლენას წარმოადგენდა.

ბუნებრივია, რომ მოწინავე პედაგოგიური იდეებით შეიარაღებული ნ. ლომოური ვერ შეეგუებოდა მისდამი რწმუნებულ სასწავლებელში გამეფებულ ამგვარ არანორმალურ მდგომარეობას. იგი შეეცადა სკოლისა და მოსწავლეთა ცხოვრების გაუმჯობესებას.

პირველყოვლისა, მან მიზნად დაისახა სკოლისათვის შესაფერისი შენობის გამოძებნა. სკოლა პირველ ხანებში მოთავსებული იყო კუკიის მივარდნილ უბანში, თავისი სიპატარავისა და სიძველის გამო ეს შენობა სკოლისათვის სრულიად გამოუსადეგარი იყო. ამიტომ ნ. ლომოურმა სათავადაზნაურო სკოლის საზოგადოების წევრთა პირველ საზოგადო ყრილობაზე სასკოლო შენობის გამოძებნის საკითხი მთავარ საკითხად დააყენა. ყრილობამ გამოიტანა დადგენილება შესაფერისი შენობის გამოძებნის აუცილებლობისა, მაგრამ ეს საქმე არც ისე ადვილი აღმოჩნდა.

ორი წლის ძიების შემდეგ ნ. ლომოურმა უკვე მტკიცედ გადასწყვიტა, რადაც არ უნდა დასჯდომოდა, სკოლა კუკიის მიგდებულ, ჰუჭყიან უბნიდან ქალაქის რომელიმე ცენტრალურ რაიონში ვადმოეტანათ და ეს საკითხიც სკოლის საზოგადოების წევრთა ყრილობაზე დააყენა. ყრილობამ ასეთ რაიონად სოლოლაკი მიიჩნია და ნ. ლომოურის ინიციატივით სულ მოკლე ხანში თბილისის სათავადაზნაურო სკოლა სოლოლაკში მდებარე ერთ-ერთ სუფთა და ლამაზ შენობაში გადავიდა.

ძველი დისციპლინა და სულის შემხუთავი რეჟიმი, რომელიც ნ. ლომოურის მოსვლამდე თბილისის სათავადაზნაურო სკოლაში მძინვარებდა, ნ. ლომოურის შემდეგ მოწაფეობაში მოგონებად დარჩა.

„როგორც ახალგაზრდა პედაგოგმა, — წერს ალ. გარსევანიშვილი, — მან (ნ. ლომოურმა, ი. ბ.) შემოიღო მისდამი რწმუნებულ სასწავლებელში და პანსიონში ახალი წესები. ლომოურმა უარპყო საესებით ძველი დისციპლინა“¹.

ნ. ლომოურს ღრმად სწამდა, რომ აღმზრდელობითი პროცესის

¹ ალ. გარსევანიშვილი, „ნ. ლომოურის შესახებ“, სახალხო განათლების მუზეუმი. საქმე № 155.

სწორად წარმართვისათვის აუცილებელი იყო ღრმა სიყვარულის გრძნობის განმტკიცება მოსწავლეებსა და მასწავლებელთა შორის. „ჩემი და მათი (მოწაფეების ი. ბ.) ურთიერთობა, — წერდა იგი, მხოლოდ და მხოლოდ ამ სიყვარულსა და პატივისცემასზე უნდა იყოს დამყარებული. ერთი მხრივ ტევა, შიში, მონური კრძალვა-პირფერობა, უნდა სამუდამოდ გაჰქრენ ახალი სასწავლებლიდან. მასწავლებლის სახელის ღირსი არ არის ის, რომელიც არ მისდევს ამ მცნებას“¹. და მართლაც ნიჭიერი პედაგოგი, მთელი თავისი ხანგრძლივი პედაგოგიური მოღვაწეობის სარბიელზე განუხრელად ემსახურებოდა ამ ჭეშმარიტი მცნების ცხოვრებაში გატარებას. მან შესძლო ადამიანური გრძნობის საფუძველზე დაეპყრო მოზარდი თაობის ბუნება და მრავალგზის აწონილ-დაწონილი პედაგოგიური ნაბიჯით აღეზარდა ნორჩი ქართველები სამშობლოს მგზნებარე სიყვარულის გრძნობითა და სათანადო ცოდნით შეიარაღებულნი.

ნ. ლომოურის მოღვაწეობამ თბილისის სათავადაზნაურო სკოლაში წარუშლელი კვალი დატოვა მის მოწაფეებში. თითქმის ოთხი ათეული წლის შემდეგ მისი ნამოწაფეები, უკვე ჭაღარამოსილნი, განსაკუთრებული გრძნობით იგონებდნენ თავის მასწავლებლებს.

მრავალი მოგონებაა გაფანტული ჩვენი პერიოდული პრესის ფურცლებზე ამ გულთბილი ადამიანის შესახებ. მოგონებათა თითოეულ სტრიქონიდან ნათლად გამოსჰყვივის ის უღრმესი სიყვარული და პატივისცემა, რომელიც ნ. ლომოურმა მოზარდ თაობაში სამართლიანად დაიმსახურა.

მიუხედავად იმისა, რომ ნ. ლომოურს თბილისის სათავადაზნაურო სკოლაში გამგის ადგილი ეჭირა და მატერიალურადაც შედარებით უზრუნველყოფილი იყო, იგი მაინც გრძნობდა, რომ ეს თანამდებობა არ შეეფერებოდა მის ბუნებას. მისი მოღვაწეობა სხვა სარბიელზე უფრო ნაყოფიერი იქნებოდა. ამ მიზნით მან განიზრახა სათავადაზნაურო სკოლის მიტოვება და გორის საოსტატო სემინარიაში გადასვლა ჩართული ენისა და ლიტერატურის მასწავლებლად.

ნ. ლომოურის გადაწყვეტა გორის საოსტატო სემინარიისაკენ შემთხვევითი ხასიათისა არ იყო. გორის საოსტატო სემინარია მიზ-

¹ ლიტ. მუზეუმი, ნ. ლომოურის ავტოგრაფი, № 223 ა 4.

ნად ისახავდა მასწავლებლის აღზრდას სახალხო სკოლებისათვის. ეს სკოლები კი ამ პერიოდში მეტად უნუგეშო მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ. ჟურნალ „იმედის“ ერთ-ერთი თანამშრომელი, წერილში—„ჩვენებური სწავლების ეხლანდელი მდგომარეობა“¹ საუბარია გალითოდ არკვევდა ამ პერიოდის სახალხო განათლების მდგომარეობას საქართველოში და მის შემათერხებელ მიზეზებს. „სწავლა ჩვენებურ სახალხო სკოლებში, — წერდა იგი, — წერა-კითხვას არ აღემატება. ორიოდ რუსული ლექსი და სიმღერა თუ გაიზებირა ბავშვმა, მერედ ისიც უაზროდ, როგორმე კაჭკაჭივით, ის არის და ის, მით გათავდება მისი აღზრდა. თითქმის ყოველ ჩვენებურ სახალხო სკოლაში სრულებით მოუმზადებელი ოსტატები ასწავლიან... სახალხო სკოლების პროგრამაც იმნაირად არის შედგენილი, რომ ხეირიანი მასწავლებელიც ვერას გახდება... ჩვენებური გლეხობა კარგად გრძნობს, რომ ამნაირად აღზრდილი ბავშვები ვერც იმ მწარე ოფლით მოპოვებულ გროშს უზღავენ, რომელიც მათზე დახარჯულა და ვერც არავის თავის სწავლით გამოადგებიან... ამიტომ არის, ძლიერ ბევრგან იხვეწებიან ჩვენებური გლეხები, თუ შეიძლებოდეს გაგვანთავისუფლეთ სკოლისაგანო. ან კი ვინ გაამტყუვნებს — პურს ითხოვენ და პურის ნაცვლად იმათ ქვას აჩეჩებენ ხელში“.¹

საქართველოს სახალხო სკოლების ამგვარმა უნუგეშო მდგომარეობამ, მასწავლებლების ჩამორჩენილობამ და ამის შედეგად გლეხობის უარყოფითმა დამოკიდებულებამ სახალხო სკოლებისადმი ნ. ლომოური, როგორც გლეხებისათვის გულშემატკივარი, აიძულა გორის საოსტატო სემინარიაში მოწყობილიყო ქართული სახალხო სკოლებისა და ქართული გლეხობის კეთილდღეობის უზრუნველყოფის მიზნით.

1883 წლის 20 მაისს გორის საოსტატო სემინარიის დირექტორს ნ. ლომოურმა თხოვნით მიმართა.

სემინარიის დირექტორი სემიონოვი საკმაოდ ფრთხილი მოხელე იყო და ვიდრე ნ. ლომოურს თხოვნაზე პასუხს ვასცემდა, სცადა გამოერკვია მისი პოლიტიკური კეთილსაიმედოება. ამ მიზნით 1883

¹ ჟურ. „იმედი“, 1881., № 2, გვ. 128—129.

წლის 7 ივლისის სემინოვი სწერდა თბილისის გუბერნატორს, რომ ეცნობებინათ მისთვის: „О политической и нравственной благонадежности инспектора Тифлисской дворянской школы студента Киевской духовной академии Николая Ломоури“.

ცნობა თბილისის გუბერნატორისაგან სემინარიის დირექტორმა სემიონოვმა იმავე წლის 29 გვისტოს მიიღო, რის შედეგადაც სემიონოვმა აღძრა შუამდგომლობა ამიერკავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველის წინაშე გორის საოსტატო სემინარიაში ნ. ლომოურის ქართული ენის მასწავლებლად დანიშვნის შესახებ და შუამდგომლობასთან ერთად გადაუგზავნა ნ. ლომოურის განცხადება და დოკუმენტები.

მიუხედავად იმისა, რომ ყოველგვარი საბუთები ნ. ლომოურის კანდიდატურას მხარს უჭერდნენ ზემოხსენებული თანამდებობის დასაკავებლად მზრუნველი მაინც თავს იკავებდა მის საბოლოოდ დანიშვნაზე და 1883 წლის 31 აგვისტოს სწერდა სემინარიის დირექტორს, რომ ნ. ლომოური დაეშვათ მასწავლებლად გორის საოსტატო სემინარიაში და საბოლოოდ დამტკიცებინათ მხოლოდ მას შემდეგ, როდესაც იგი გამოირიცხებოდა სასულიერო უწყებიდან.

სასულიერო უწყებიდან ნ. ლომოური, საკუთარი განცხადების შედეგად, ავადმყოფობის საფუძველზე ჯერ კიდევ 1883 წლის 4 მარტს იქნა განთავისუფლებული, მაგრამ ცნობა გორის საოსტატო სემინარიის დირექტორმა ამის შესახებ მხოლოდ იმავე წლის 13 სექტემბერს მიიღო, რაც იმავე დღეს აცნობა მზრუნველს, მაგრამ ოლქის მზრუნველმა ნ. ლომოურის საბოლოო დამტკიცების თავიდან ასაცილებლად ახლა სხვა მიზეზი წამოაყენა: 1883 წლის პირველ ნოემბერს იგი სწერდა სემინარიის დირექტორს, რომ თუ კი ნ. ლომოური სასულიერო უწყებიდან გათავისუფლებულია ავადმყოფობის გამო, იგი არც ჩვენს უწყებაში გამოდგება სამუშაოდ და ამიტომ უმჯობესია სხვა კანდიდატურა იქნას მონახული.

მაგრამ, ვინაიდან, სხვა კანდიდატურის გამოძებნა მაინც და მაინც იოლი საქმე არ იყო და გარდა ამისა სემინარიის დირექტორ-

¹ საქ. სახ. განათლების მუზეუმი, საქმე № 1627, გვ. 10.

რისათვის ნათელი იყო, რომ ნ. ლომოური არც იმდენად ავად გრძნობდა თავს, რომ არ შესძლებოდა მუშაობა (ავადმყოფობა უფრო სასულიერო უწყებიდან გათავისუფლების მიზნით იყო მოგონილი), ამიტომ ხელმეორედ აღძრა შუამდგომლობა ამერიკავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველის წინაშე ნ. ლომოურის სამსახურში დამტკიცების შესახებ, რომლის პასუხი იმავე 1883 წლის 26 ნოემბერს მიიღო მზრუნველისაგან; მზრუნველი დასთანხმდა ლომოურის დანიშვნაზე გორის საოსტატო სემინარიაში ქართული ენის მასწავლებლად, მხოლოდ იმ პირობით, რომ ლომოური ყოველთვიური ჯამაგირიდან, დღიდან დანიშვნისა, ექვსი თვის განმავლობაში გადაიხდიდა კიევის სასულიერო აკადემიაში მასზე გაწეულ ხარჯებს¹.

ამრიგად, უკვე ოფიციალური ბრძანების საფუძველზე ნ. ლომოური 1883 წლის პირველი სექტემბრიდან გორის საოსტატო სემინარიის ქართული ენის მასწავლებლად დაინიშნა².

გორის საოსტატო სემინარიაში დაჰყო ნ. ლომოურმა 1883 წლის პირველი სექტემბრიდან სიცოცხლის უკანასკნელ დღემდე და ამ ხნის განმავლობაში უანგაროდ ემსახურებოდა იგი სახალხო მასწავლებლის აღზრდის საქმეს.

ჩვენ ხელთ გვაქვს მისი ნამოწაფრების მოგონებანი, რომელნიც ნ. ლომოურს უდიდესი სიყვარულით და პატივისცემით იხსენიებენ. რით დაიმსახურა ნ. ლომოურმა ესოდენ დიდი სიყვარული და პატივისცემა მოზარდი თაობისა?

ნ. ლომოური იყო ნამდვილი პედაგოგი, საუკეთესო მასწავლებელი და მოზარდი თაობის უერთგულესი მეგობარი, ის იყო ბავშვთა გულის ნამდვილი მესაიდუმლე და ამ თვისებებმა შეაყვარა იგი ნორჩ თაობას.

ნ. ლომოურს „თავისი ბუნებრივი განსაკუთრებული თვისებებით იზიდავდა არა მარტო ქართველებს, რომლებიც განსაკუთრებულ სიყვარულით და პატივისცემით ვიყავით მისდამი განწყობი-

¹ ეს თანხა ნ. ლომოურს სრულად გადაახდევინეს.

² იხილეთ სახ. გან. მუზეუმი, საქმე № 1627, გვ. 18.

ლი, დანარჩენი ერების მოწაფეებსაც და ამათ თავის ზეგავლენით აერთიანებდა ქართველებთან, ჰქმნიდა ერთსულოვან კოლექტივს“¹.

მძიმე იყო ის პერიოდი, როდესაც ნ. ლომოურს მოუხდა მთავარი დეაწეობა გორის საოსტატო სემინარიაში. ცარიზმის საგანმანათლებლო პოლიტიკა მოსწავლე ახალგაზრდობის გადაგვარებას ისახავდა მიზნად. ნ. ლომოური თავდადებით იბრძოდა რუსიფიკატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ, ახალგაზრდობას ზრდიდა იგი მომავალი ბრძოლებისათვის და ნერგავდა მათს გულში ძლიერ პატრიოტულ გრძნობას.

„კაცობრიობის ცივილიზაცია, მისი სინიდისი ოდესმე მიიღწევს განვითარების ისეთ დონეს, როდესაც პატარა ერებს ეღირსება თავისუფლება და ეს მოხდება ადამიანების სულიერი გარდაქმნის საფუძველზე — იტყოდა ხოლმე ნიკო თავის მოწაფეთა ვიწრო წრეში — და ეს სიტყვები წარმოითქმოდა ისეთი შთაგონებით, რომ ჩვენც, ნიკოსთან ერთად, გვწამდა, რომ ქართველებისათვისაც დადგებოდა ეს სანეტარო დღე“².

ქართული ენის გაკვეთილები, როგორც ყველა სკოლაში, ასევე გორის საოსტატო სემინარიაში არსებული პროგრამების მიხედვით მეტად მშრალი და უსიცოცხლო იყო. ნებადართული იყო „ბუნების კარი“, „სახარება“ და „დაბადება“. მოსწავლენი კითხულობდნენ ამ წიგნებს და აწარმოებდნენ ზოგიერთი ადგილის თარგმნას ქართულიდან რუსულად. მართალია „ნიკო თარგმნას დიდ ყურადღებას აქცევდა — თუ ენის შესწავლა გინდაო, იტყოდა ის უნდა თარგმნო“³, მაგრამ, რა თქმა უნდა, მხოლოდ მუშაობის ამ სახით არ კმაყოფილდებოდა. „ჩვენი მწერლების, მოღვაწეების, ისტორიული პირების გაცნობა — აი, ნიკოს გაკვეთილების დედააზრი და შინაარსი... გზა და გზა ნიკო რუსეთის ლიტერატურის წარმომადგენლებსაც დიდი ხალისით გვაცნობდა: ბელინსკი, დობროლიუბოვი, პისარევი... რომანისტებში ყველაზე მეტად ტურგენევს იხსენიებდა... უცხოეთის მწერლებიდან იხსენიებდა ემილ ზოლას და მოპასანს“⁴. მაგრამ ძირითადად ნიკოს გაკვეთილები ქართული ლიტერა-

¹ სახ. გან. მუზეუმი, „მოგონებანი ნ. ლომოურზე“, გვ. 2.

² იქვე, გვ. 4.

³ იქვე, გვ. 11.

⁴ იქვე, გვ. 12—13.

ტურისა და საქართველოს წარსულის ირგვლივ ტრიალებდა. „გაგი-
ვებით უყვარდა საუბარი ქართულ ლიტერატურაზე. XII საუკუნე
იყო მისი დადლილი სულის „ნუგეშის მცემელი“. როდესაც შოთაშა
და შავთელზე დაიწყებდა ლაპარაკს, თვალები გაუბრწყინდებოდა,
ერთ ციტატას მეორეს მოაყოლებდა და ამაყად იტყოდა: „არ მომ-
კვდარა; მხოლოდ სძინავს“, სძინავს იმიტომ, რომ დაიღალა განუ-
წყვეტელ ბრძოლებში საუკუნეების მანძილზე. ის კვლავ გაიღვი-
ძებს და აჩვენებს მსოფლიოს თავის... მომხიბლავ და კეთილშობილ
სახეს... ქართული ენის გაკვეთილებზე თითქმის ყოველდღე იყო
საუბარი ილიაზე, ვაჟაზე და ვაჟაზე¹.

პატრიოტული გრძნობის გაღვიძება მოზარდ თაობაში ნ. ლო-
მოურის ძირითად მიზანს წარმოადგენდა. მაგრამ საუბარი პატრიო-
ტულ თემებზე დიდი სიფრთხილით ტარდებოდა.

ყოველი კლასის კარებში პატარა სარკმელი იყო დატანებული,
რომელსაც მოსწავლენი „საჯაშუშო ხვრეტილს“ ეძახდნენ. სემინა-
რიის ადმინისტრაცია ამ სარკმელიდან აწარმოებდა სისტემატურ
დაზვერვას, თუ რა კეთდებოდა გაკვეთილზე და ხომ არავინ აწარ-
მოებდა მთავრობის საწინააღმდეგო პროპაგანდას. მაგრამ ნ. ლომოუ-
რი მაინც ახერხებდა საუბრის ჩატარებას. მოსწავლეებს ადმინის-
ტრაციის თვალის ასახვევად წინ ედოთ გადაშლილი „სახარება“ ან
„დაბადება“, ნ. ლომოური კი ესაუბრებოდა მათ რუსთაველზე,
ილიაზე, ვაჟაზე. „ამ ხვრეტილთან დაკავშირებით მახსენდება ერთი
შემთხვევა,— გადმოგვცემს ლომოურის ერთ-ერთი ნამოწაფარი.

— ბატონო ნიკო! რა საჭიროა კლასის კარებში სარკმელი? ხომ
არაფერი დანიშნულება აქვს ისეთი, რომ ჩვენ არ გაგვეგებოდეს?—
შეეკითხა ნიკოს ერთი მოსწავლეთაგანი. ნიკომ მხოლოდ ღიმილით
უპასუხა. ეს მარჯვენა თვალი ხომ არ არის სლავინსკისაო — კიდევ
შეეკითხა იგი (სლავინსკი სემინარიის დირექტორი იყო). ნიკოს
სიცილი წასკდა და ხმადაბლა ჩაილაპარაკა: კი მაგრამ ასე პატარა
კაცს ამოტელა თვალი ვინ მისცაო? მოწაფემ კიდევ უფრო დაუდაბ-
ლა ხმას და უპასუხა რატომ ბატონო ნიკო, პატარა ვირს თუ ამო-
ტელა ყურები აქვს, რატომ გიკვირთ, რომ მისთანა ერთხორცს ღი-
დი თვლები ჰქონდესო. ნიკო სარკმელს მიეყრდნო ზურგიით, ტუ-

¹ იქვე, გვ. 10—15.

ჩებზე ხელი დაიფარა და თითებს შუა გასცრა:— ბიჭებო გავიწყდებათ, რომ ასეთი შედარებები ჩვენს პოეზიაში აკრძალულია... ერთი თავისუფალი სიცილი მილიონს გვერჩივნა, მაგრამ ვის ქონდა ამის უფლება! ჩვენც ვისხედით და პირზე ხელდაფარებულნი ვიგულებოდით“¹.

მეტად დიდი იყო ნ. ლომოურის ავტორიტეტი მოწაფეობაში. მოსწავლეთა მრავალი მღელვარება გამოწვეული სემინარიის ადმინისტრაციის უხეშობით, ჩამქრალა ნიკოს გამოჩენისთანავე. მის სიტყვას დიდი ძალა ჰქონდა. ამას კარვად გრძნობდა სემინარიის ადმინისტრაცია და შეიძლება მხოლოდ ამისათვის ითმენდა ნ. ლომოურის ყოფნას სემინარიაში.

„სემინარიის დირექტორს, სლავინსკის შემოკრებილი ჰყავდა თავის ირგვლივ ჯაშუშების მთელი დასი. ამ დასს ხელმძღვანელობდა სამნეო ნაწილის გამგე, გაიძვერა და თაღლითი პიროვნება, ვინმე გოლუბიატნიკოვი. ეს გარემოება უაღრესად აღელვებდა მოსწავლეს ახალგაზრდობას.. ამას დაემატა ადმინისტრაციის განკარგულება პურის ულუფის წონით განაწილების შესახებ. უფროსი კლასის მოწაფეებმა... ქალაქგარეთ მოაწყვეს საიდუმლო კრება. ამ კრებაზე გადაწყდა: იმ ღამესვე გაეჩაღებინათ საპროტესტო დემონსტრაცია. როდესაც დასაძინებლად დავლაგდით, უეცრად შუქი ჩაქრა და შეიქნა საშინელი ხმაური. ამას მოჰყვა ფანჯრების მსხვრევა და ქვების სროლა. მორიგე მასწავლებელი ვერესაევი თავის ოთახში ჩაიკეტა და იქიდან ემუდარებოდა მოსწავლეებს — შეეწყვიტათ ეს მისთვის გაუგებარი აურზაური. მოსწავლეებმა იმავე ყვირილით და ქვების სროლით უპასუხეს.

სლავინსკიმ მყისვე აფრინა გოლუბიატნიკოვი ნიკოსთან — დაუყოვნებლივ მოდი, მეტად სერიოზული საქმე მქვსო. რამდენიმე წუთის შემდეგ საძინებელი კორპუსის კორიდორში გაისმა ნიკოს ხმა, — ნიკო მოვიდა, ნიკო მოვიდაო — დაიძახა ვიღაცამ. ჩამოვარდა სამარისებული სიჩუმე. ნიკომ დაამშვიდა აღელვებული ახალგაზრდობა და გამოსთქვა იმედი, დემონსტრაცია შესწყდებოდა. ამის შემდეგ ხმა არავის ამოუღია. ნიკო სლავინსკის კაბინეტში გა-

¹ იქვე, გვ. 10.

მოცხადდა. სლავინსკის ფერი აღარ ედო. ცოფმორეულმა ნიკოს მიმართა: იცოდით თქვენ თუ არა, რომ ეს ამბავი მოხდებოდაო.

ნიკომ უბასუხა:

— აბა, საიდან მეცოდინებოდა, რატომ ასეთ კითხვას მაძლევთ?

— მე კი მგონია — უბასუხა თურმე სლავინსკიმ, — რომ თქვენ ეს ამბავი წინასწარ იცოდით.

მთომინებიდან გამოსულმა ნიკომ სლავინსკის სილა გააწნა. ვოლუბიატნიკოვმა და ვერესაევმა ნიკოს ხელი მოჰკიდეს და გარეთ გამოიყვანეს. სლავინსკიმ ეს შეურაცხყოფა ჩაყლაპა¹.

ნ. ლომოური კარგად გრძნობდა, რომ მხოლოდ ქართული ენის ვაკვეთილები არ იყო საკმარისი მოსწავლეთა განვითარებისათვის. სხვა წამყვანი საგნების მასწავლებლები კი არ იწუხებდნენ თავს მოსწავლეთა გონებრივი განვითარებისათვის. ამ ხარვეზის შევსებაც ნიკომ სცადა. იგი ყოველ თავისუფალ დროს მოსწავლეებთან ატარებდა. ესაუბრებოდა გონების გამხსნელ მრავალ საკითხზე, აძლევდა საკითხავ ლიტერატურას, იბარებდა ბინაზე და აკითხებდა სემინარიის კედლებში აკრძალულ სხვადასხვა წიგნებს.

დიდ დახმარებას უწევდა ნ. ლომოური აგრეთვე მოწაფეებს ვალასაცემი ვაკვეთილების მომზადებაში, ესწრებოდა მოსწავლეთა ვაკვეთილებს და მხურვალე მონაწილეობას ღებულობდა მათს გარჩევაში. საფუძვლიანი პედაგოგიური რჩევა-დარიგებებით იგი ზრდიდა და აწრთობდა მომავალ სახალხო მასწავლებლებს ღრმა პატრიოტული გრძნობით.

სემინარიის ადმინისტრაციის სისტემატური დაზვერვით და რეპრესიებით თავმოებზრებულ ნიკო ლომოური ერთ-ერთ წერილში თავის მეგობარს თ. ე. დო სა ხო კ ი ა ს სწერდა: „ჭირზე უარესად მომაძულა თავი წვრილმანი ჭუჭყითა და ათასგვარი სისაძაგლით საესე ცხოვრებამ! ნუ თუ უზარმაზარი მუხის, ნაზი ფიჭვის სურნელებით შეზავებული მინდვრის ცქერა არა სჯობიან, ვიდრე სინდის ჩამპალ და ტვინდანამცეცებულ ადამიანებთან ყოფნა“².

„სინდის ჩამპალმა“ და „ტვინდანამცეცებულმა“ ადამიანებმა შეაკვეცეს ნ. ლომოურს სამოქმედო ფრთები. ჩინოვნიკების ეს

¹ იქვე, გვ. 12—13.

² ლიტ. მუზეუმი, ნ. ლომოურის ავტოგრაფი, № 453—2.

ხროვა ყოველ ფეხის ნაბიჯზე ელობებოდა მის მისწრაფებებს და ხელს უშლიდა სპეტაკი გულისა და გონების მიერ დასახული მიზნების განხორციელებას.

შეიძლება კიდევ მიეტოვებია ნ. ლომოურს სამსახური, რომ მამულიშვილურ და პედაგოგიურ სინიდისს არ შეეწუხებინა. „ყველაზე მეტად სწუხდა იმაზე, ვაი თუ მოადგილე რიგიანი ვერ გამოსჩენოდა... კარგად იცოდა რა დიდი მოვალეობა ედო კისერზე მომავალ სახალხო მასწავლებელთა აღმზრდელს და გულით ჰსურდა... სამშობლო მამულს ღირსეული გუთნის დედა გამოსჩენოდა“ („სახალხო ფურცელი“, 1915 წ., № 247).

თავის საყვარელ საქმიანობას ნ. ლომოური მხოლოდ ავადმყოფობამ ჩამოაშორა. 1915 წლის იანვრიდან იგი თავს ცუდად გრძნობდა. ხშირად უჩიოდა გულს, ქვედა კიდურების სახსრები და თვალის უბეები უსივდებოდა. საბედისწერო გახდა 1915 წლის 5 თებერვალი ნ. ლომოურისათვის.

5 თებერვლის თოვლ-ჰყაპიან დღეს ძაძით მოსილი მატარებელი აკაკის ძვირფასი ნეშტით გორის სადგურზე შეჩერდა. სასტიკი ქარი სისინებდა გორის მიდამოებში. მოზღვავებული ხალხი გლოვით აცილებდა საყვარელ მგოსანს. სახელდახელოდ გამართულ ტრიბუნაზე გამოჩნდა ფერმკრთალი და მოღლილი სახე ნ. ლომოურის; ხალხი მიწყნარდა და ქარის გულმომკვლელ ქვითინს შეუერთდა ნ. ლომოურის გულის მომკვლელი სიტყვები. ქართველი ხალხოსანი ცხარე ცრემლით ეთხოვებოდა დიდ თერგდალეულს...

ეს იყო ნ. ლომოურის უკანასკნელი მჭერმეტყველება ფართო საზოგადოების წინაშე, შინ დაბრუნებულმა თვალაცრემლებულმა მწერალმა საშინლად იგრძნო თავი. მალე მაღალი სიცხე მისცა. მოწვეულმა ექიმმა ძლიერი ვაციება დაადასტურა.

თანდათან უარესდებოდა ნ. ლომოურის ჯანმრთელობის მდგომარეობა. ხალხის სიყვარულით აგზნებულ გულს საფრთხე ელოდა. გაზეთი „ახალი ქართლი“ ყოველდღიურად აქვეყნებდა ცნობას ნ. ლომოურის ავადმყოფობის შესახებ. საზოგადოება გაფაციცებით აღევნებდა მას თვალს.

მოვიდა აპრილი. თეთრი ყვავილებით შეიმოსა ქართლის გული. ლოგინში მწოლი ნ. ლომოური ხარბად ისუნთქავდა ლიახვიდან შო-

ნაბერ მაცოცხლებელ ნიავს, მისი დღეები უკვე დათვლილი იყო, თუმცა თვითონ სრულიად არ ელოდა სიკვდილს.

ნიკო ლომოურის მკურნალი ექიმი იუწყება, რომ სიკვდილს წინ 20-25 წუთით ადრე ნიკო თავს მშვენიერად გრძნობდა, ოხუნჯობდა, ბაასობდა. სრული დარწმუნებული, რომ მორჩებოდა, თამამად ამბობდა: „ეხლა კი ვგრძნობ, რომ სიკვდილი მომმორდა, ჩემსა და მის შორის ეხლა არავითარი კავშირი არ არსებობსო“, მაგრამ უსაფუძვლო იყო მწერლის წინათგრძნობა. უღმობელი სიკვდილი თავს დასტრიალებდა მის სარეცელს... 17 აპრილს, საღამოს 6 საათზე, ნ. ლომოურმა სამუდამოდ დახუჭა სათნოების მფრქვეველი თვალები.

უდიდესი გულისტკივილით გამოიგლოვა ქართველმა ხალხმა საყვარელი მწერალი, აღმზრდელი და საზოგადო მოღვაწე. არ დარჩენილა არც ერთი პერიოდული ორგანო, რომელშიც მთელი თვის განმავლობაში არ ყოფილიყო წერილები ნ. ლომოურის შესახებ. ათ დღეს ემშვიდობებოდა საზოგადოება საყვარელ ადამიანს და ცხლოდ 26 აპრილს მიაბარეს მისი გაცივებული ნეშტი ქ. გორის მიწას.

1943 წ.

მასალები ეკ. გაბაშვილის ბიოგრაფიისათვის

ეკატერინე გაბაშვილი იმ მცირერიცხოვან რჩეულ ქალთა გუნდს ეკუთვნოდა, რომლებმაც ყოველგვარი დაბრკოლებანი გადალახეს და მამაკაცთა გვერდით თამამად ჩაებნენ საზოგადოებრივ საქმიანობაში. მათ სამოქმედო ასპარეზზე მიიტანეს ძლიერი ახალგაზრდული ენერჯია, ცოდნა, ნიჭი, ნებისყოფისა და ხასიათის სიმტკიცე და ამ ძვირფასი საგანძურით შეიარაღებულნი, არ გაურბოდნენ არავითარ შრომას, ოღონდ კი თავისი საქმიანობით წვლილი შეეტანათ ჩვენი ქვეყნის კეთილდღეობისა და წინსვლის საქმეში.

ეკ. გაბაშვილის თავდადებული, მორიდებული და კეთილშობილური გრძნობებით აღსავსე პიროვნება დღესაც მთელი თავისი სიძლიერით დგას ჩვენ წინაშე, მის შემოქმედებას დღესაც როდი დაუკარგავს მიმზიდველობის ძალა და იგი ერთნაირად საყვარელია, როგორც მოზრდილი, ისე მოზარდი თაობისათვის.

ეკატერინე დაიბადა 1851 წლის 16 ივნისს, ქ. გორში, რევან თარხანმოურავის ოჯახში.

ეკატერინეს დედა, სოფიო, იყო ასული ვახტანგ ბაგრატიონ-დავითაშვილისა, დაჯილდოებული გულკეთილობით, მხნეობით და ნიჭით. იგი, ეკ. გაბაშვილის თქმით „იყო გასაკვირველი მოჯირითე და შეუდარებელი მსროლელი; პაპაჩემი ვახტანგი, რომელსაც ვაჟიშვილი არ ჰყავდა, თავის პირმშო ქალიშვილს ვაჟურ სიმხნევეს ასწავლიდა მემკვიდრეობის დასაცავად. მემკვიდრეობა, რომელიც დედაჩემზე გადმოვიდა, არ იყო ძლიერ დიდი, მაგრამ საკმაოდ კარგი მამული იყო ზემო ქართლში, სურამის რაიონში, სადაც ზაფხულობით ვცხოვრობდი და სადაც გავიცანი და შევისწავლე სოფლის ცხოვრება, გლეხთა ავი და კარგი და რომელთა შესწავლა და დაკვირვება შემდეგ მასალად გამომადგა!....“

¹ ეკ. გაბაშვილის არქივიდან. ლიტ სახ მუზეუმი, № 04818.

სამწუხაროდ დიდხანს არ გაგრძელდა პატარა კატოს ბედნიერება. „ხუთი წლის ვიყავი — მოგვითხრობს მწერალი, — როდესაც სოფელ ახალქალაქში, ერთ შემოდგომის ღამეს, საშინელ წვილ-კვილზე გამოგვეღვიძა მე და ჩემ უმცროს ძმას და შიშისაგან ოჯახის წვილ-კვილს ჩვენც მივემატეთ“¹. თარხნიშვილების ოჯახს გამოეცალა დედაბოძი, გარდაიცვალა ეკატერინეს დედა.

უდროოდ დაობლებული ბავშვების მოვლა-პატრონობა რევაზმა თავის სიდედრს, ბარბარეს მიანდო, რომელმაც დედის გარდაცვალების შემდეგ ორი ობოლი გორში გადმოიყვანა საცხოვრებლად.

ბებია ბარბარე საკმაოდ მკაცრი აღამიანი იყო და ბავშვებსაც მკაცრად ეპყრობოდა. ახირებული ხასიათი ჰქონდა ბარბარეს: „იგი სულ იმის ცდაში იყო, რომ თავისი სიძის მდიდრულად გამართული ოჯახი არ მოშლილიყო და ამიტომ მრავალნაირად ავიწროვებდა როგორც ოჯახის მოსამსახურეებს, ისე მახლობელ გლეხკაცობას“². პატარა კატო ბავშვობიდანვე მოწამე ხდებოდა გლეხთა დაბეჩავებისა და მის სათუთ გულში თავიდანვე იღვიძებდა გლეხებისადმი სიბრალულის გრძნობა.

სულ სხვა ბუნებისა იყო ეკატერინეს მამა რევაზი. ბუნებრივი ნიჭით დაჯილდოებულს, ჰქვიანს და გულკეთილს მთელი ქართლი პატივისცემით იხსენიებდა. რევაზს თავისი დროისათვის საკმაოდ ფართო განათლება ჰქონდა მიღებული. იგი გულმოდგინედ კითხულობდა განსაკუთრებით ისტორიული და იურიდიული ხასიათის წიგნებს. ქ. გორში — სახალხო სამჯავროში, გამომძიებლის თანამდებობაზე გამწესებულ რევაზს სამსახური საკმაოდ დიდ დროს ართმევდა, მაგრამ მაინც ახერხებდა შვილების აღზრდისათვის ზრუნვას. თვით მწერალი მოგვითხრობს: „მამა ჩვენი საუკეთესო მეგობარი იყო ჩვენი, ჩავვისვამდა კალთაში და გვიაღვრებდა, გვარიგებდა, გვასწავლიდა, ხშირად მივყავდით სასეირნოდ ქალაქის განაპირა ალაგებში, გორის მშვენიერ გარშემოების სანახავად. გორის დიდებულ ციხე-გალავანს გვიჩვენებდა, გვიამბობდა ციხეების აგების მიზნებს უწინდელ დროში და ახლანდელ დამშვიდე-

¹ „ჩემი სიყმაწვილე“, გვ. 5. ავტობიოგრაფია.

² „მნათობი“, 1938 წ., № 8. გვ. 163.

ბულ ცხოვრების მოწყალებით სასწავლო მეცნიერებისათვის სამ-
ზადისის საქიროებას¹.

პატარა კატო წამოიზარდა, დრო იყო სწავლა დაეწყო. სწორედ ამ ხანებში რევაზმა სამსახურს თავი დაანება და უფროსი ქალიშვილის განათლებისათვის ზრუნვას გულმოდგინედ შეუდგა. ამ საქმეში აქტიური მონაწილეობა მიიღო ბებია ბარბარემაც. მისი რჩევით კატო მიაბარეს ვინმე ფალავანდიშვილის ქალს, რომელიც თავისი არაჩვეულებრივი სიმკაცრით და სისასტიკით გორის საზოგადოებაში საკმაოდ ცნობილი იყო. კატოს გარდა მას ჰყავდა სხვა მოწაფეებიც, რომელნიც უხეირო პედაგოგის წყალობით ტანჯვა-წვალების მეტს არას განიცდიდნენ. ბებიას „რჩეული პედაგოგი“ ბავშვებს ბნელსა და ნესტიან გომურში ამწყვდევდა და ოდნავადაც არ ზრუნავდა მათ სწავლა-აღზრდაზე. ერთი წელიწადი დაჰყო პატარა კატომ მასთან და მხოლოდ რამდენიმე ფსალმუნის დაზეპირება შესძლო „დავითნიდან“. რევაზი კარგად ხედავდა, რომ ფალავანდიშვილის ქალის „პედაგოგიური მოღვაწეობა“ არავითარ შედეგს არ იძლეოდა, ამიტომ შვილი თბილისში ჩამოიყვანა და გერმანულ სკოლაში მიაბარა. რამდენიმე ხნის შემდეგ კატო ამბარდანოვების პანსიონში გადავიდა, მაგრამ, ვინაიდან ორივე სააღმზრდელო დაწესებულებაში სწავლინ საქმე დაბალ დონეზე იდგა, კატოს ამ სასწავლებლებში ყოფნის დროს თითქმის არაფერი შეუძენია. იგი უკვე თორმეტი წლის იყო, როდესაც გადაწყვიტა შესვლა საქალეხო ინსტიტუტში, სადაც მას სახელმწიფო ხარჯზე მიიღებდნენ, თუ გამოცდების ჩაბარებას მოახერხებდა. დადგა გამოცდების დღე. კატო გულის ფანჯრით მოელოდა მას, თუმცა დარწმუნებული იყო, რომ უნაყოფოდ გატარებული ხუთი წელიწადი კარგ შედეგს არ მისცემდა. ასეც მოხდა. სუსტი მომზადების გამო, განსაკუთრებით რუსულ ენაში, მას სასწავლებელში მიღებაზე უარი უთხრეს.

მაშინ რევაზმა იგი ისევ მშობლიურ გორში წაიყვანა, სადაც მამამ კატო ქუცნა ამირეჯიბის მეუღლეს მიაბარა, რომელმაც დიდი გავლენა იქონია მომავალი მწერალი ქალის პიროვნების ჩამოყალიბებაზე.

ამ კეთილი ადამიანის სიტყვა უდიდეს გავლენას ახდენდა პა-

¹ „ჩემი სიყმაწვილე“, გვ. 6.

ტარა მოწაფეზე და ღრმად აფიქრებდა მას. სწავლისადმი უდიდესი სურვილი და მისწრაფება მოსვენებას არ აძლევდა გოგონას. სკოლა, მასწავლებელი, ცოდნის შეძენა, მას საოცნებოდ გადაექცა და სასოწარკვეთილებით აღსავსე წერილი გამოუგზავნა მამას. პატარა კატო ისევ თბილისში ჩაიყვანა.

ამ დროს თბილისში, გოლოვინის (ახლა რუსთაველის) პროსპექტზე, ვინმე მოხელე სტრეღეცკის სახლში მოთავსებული იყო პანსიონი, რომელსაც ხელმძღვანელობდა ქალთა ინსტიტუტის ყოფილი „კლასის დამა“, „ტიტულიარნი სოვეტნიკის“ ქვრივი ევგენია იაკობის ასული ფავრი. რევაზმა პატარა კატო მას მიაბარა. ეს მოხდა 1864 წელს.

ამ პანსიონში სწავლობდნენ თავადაზნაურთა, მოხელეთა და წარჩინებულ მოქალაქეთა შვილები. მათ ასწავლიდნენ წერა-კითხვას, არითმეტიკას, ევროპულ ენებს და ელემენტარულ საგნებს. თვით მადამ ფავრი ასწავლიდა ფრანგულ ენას, მანერებს და ესთეტიკას.

პანსიონში სწავლების საქმე შედარებით კარგად იყო დაყენებული. სწორედ ამ პერიოდში დასრულდა პოლონეთის აჯანყება, რის შედეგადაც მთელი ჯგუფი პოლიტიკური ემიგრანტებისა თბილისში გადმოსახლდა. ფავრმა მათ შორის შეარჩია საუკეთესო პროფესორები, როგორც იყო, მაგალითად, გულაკი, რომელმაც მშვენივრად შეისწავლა ქართული ენა და ბევრი იმუშავა „ვეფხისტყაოსანის“ გარშემო... ერთხელ საჯარო ლექციაც წაიკითხა, რომელიც ასე დააბოლოოვა: „ამნაირად, რუსთაველის პოემა საკაცობრიო პოემაა. მოვა დრო, როდესაც კაცობრიობა ხარბად დაეწაფება ამ უკვდავების წყაროს. ვწუხვარ, რომ თვით ქართველ ახალგაზრდობას ნაკლებად ასწავლიან დედა-ენას და დიდის დავიანებით მოუხდება შეისწავლოს თითქმის დავიწყებას მიცემული ეს საკაცობრიო ძეგლი“. ამ ლექციის გამო გულაკს კინაღამ აუკრძალეს მასწავლებლობა¹.

ექ. გაბაშვილის ყურადღება მიიპყრო, აგრეთვე, კიევის უნივერსიტეტის პროფესორმა იუშკოვმა, რომელიც პანსიონში რუსულ ენას ასწავლიდა. „ის მშვენივრად კითხულობდა პუშკინს, ლერმონ-

¹ ექ. გაბაშვილი, „მოგონებანი“, გვ. 8 ლიტ. სახ. მუზეუმი, 2953/4.

ტოვს, განსაკუთრებით გოგოლს, თითქოს მართლა სტუდენტებთან ჰქონდა საქმე და არა მოდის პანსიონის მოწაფეებთან“.

სხვა საგანთა შორის საკმაოდ ყურადღება ჰქონდა მიქცეული ქართულ ენასაც, რომელსაც ასწავლიდნენ ჯერ ნიკო დედაბროშვილი, შემდეგ ალ. ცაგარელი და ნიკო ინაშვილი. მათ ჩაუხერგეს ჯერ ისევ პატარა კატოს სიყვარული მშობლიური ლიტერატურისადმი. განსაკუთრებით დიდი შთაბეჭდილება დატოვა მომავალ მწერალზე ნიკო ინაშვილმა.

პანსიონის პერიოდი საკმაოდ ნაყოფიერი აღმოჩნდა ეკატერინესათვის.. ცოდნის შექმნის წყურვილით გატაცებული, იგი ხარბად დაეწაფა კითხვას.

განსაკუთრებული სიყვარულით ეკიდებოდა მომავალი მწერალი მშობლიურ ენასა და ლიტერატურას და დიდი გულმოდგინებით სწავლობდა მას. ალ. ცაგარლის მიერ გამოცდებზე მოწვეული იაკობ გოგებაშვილი იმდენად აღტაცებული დარჩა ეკ. გაბაშვილის მომზადებითა და ცოდნით, რომ აჩუქა მას თავისი „პირველი ანბანი“ გულთბილი წარწერით, რომელსაც ეკ. გაბაშვილი მთელი სიცოცხლის მანძილზე სასიყვარულოდ ინახავდა.

1868 წელს ეკატერინემ დაამთავრა პანსიონი, დაბრუნდა გორში და დაიწყო პედაგოგიური მოღვაწეობა. „ჩემი ბუნება მოითხოვდა ამგვარ შრომას — მოგვიტხოვრებს მწერალი — სადაც უნდა ვყოფილიყავი და რა გარემოებაშიაც არ უნდა ვყოფილიყავი უთუოდ ვასწავლიდი ვისმეს წერა-კითხვას, ჩავაგონებდი წერა-კითხვის ცოდნის დიდ მნიშვნელობას“².

სწორედ ამ პერიოდში სომხების სამღვდლოებამ ეკლესიასთან გახსნა ქალთა სკოლა და ეკატერინეს თხოვნით მიმართა, რომ იგი ყოფილიყო სკოლის გამგეც და მასწავლებელიც. „მე დიდი სიხარულით ვიკისრე ეს საპატიო საქმე და ორი-სამი კვირის განმავლობაში ერთ-ერთ საეკლესიო შენობაში მოვამზადებინე საკლასო დარბაზი. გამოვაწერინე თბილისიდან სახელმძღვანელო წიგნები, რუსული და ქართული, დაფები, გრიფელები, რვეულები, დავადგმევინე დიდი საკლასო დაფა და შეგირდების მიღებას შევეუდექი. აუარებელი

¹ იქვე.

² ჟურნალი „ჯეჯილი“, 1911 წ., № 4, გვ. 241.

მსურველი აღმოჩნდა სწავლისა, მაშინ გორში სასწავლებლები იმ-
ვითი იყო და ქალების სასწავლებლის ხსენება ხომ არც კი იყო
საღმე. პირველში 50 მოწაფე მივიღე და მერე უფრო მონაწილე
ქალებს ვაძლევდი უპირატესობას, ასე 12, 13 წლისას, რადგან იმათ
უფრო დაუგვიანდებოდათ სწავლა და პატარები კი საკვლავითაც
მოესწრებოდნენ“¹.

სკოლის რწმუნებული და სამღვდლოება არ ერეოდნენ სწავ-
ლების საქმეში. ამიტომ ახალგაზრდა პედაგოგს სრული თავისუფ-
ლება ჰქონდა მინიჭებული. სამი თვის განმავლობაში მან მთელ
კლასს ჩინებულად შეასწავლა ქართული წერა-კითხვა და მხოლოდ
ამის შემდეგ გადავიდა რუსული ანბანის შესწავლაზე დიდი რუსი
პედაგოგის, კ. უშინსკის, „როდნოე სლოვოს“ მიხედვით. ხუთ გაკვე-
თილს აძლევდა ეკატერინე ყოველდღიურად და ამ ხუთი საათის
შემდეგაც კი ბავშვები არ სცილდებოდნენ საყვარელ მასწავლე-
ბელს; გარს ეხვევოდნენ. აძლევდნენ მრავალ შეკითხვას, უზიარებ-
დნენ თავის სურვილებს, უამბობდნენ თავიანთ თავგადასავალს და
აღფრთოვანებული პედაგოგიც ესაუბრებოდა, მეგობრულად უზიარ-
ებდა თავის ცოდნასა და შთაბეჭდილებებს.

სასწავლო წლის ბოლოს დანიშნულ გამოცდებზე სავსებით გა-
მაჟსკარავდა თავდადებული პედაგოგის დაუღალავი შრომის შე-
დეგი. გამოცდებმა ბრწყინვალედ ჩაიარა, მოწაფეებმა ასახელეს
ქვირფასი მასწავლებელი. დამსწრენი ამბობდნენ: „ასე მალე და
ასე კარგად სწავლება გვიკვირსო“.

ეკ. გაბაშვილის უდიდესი სიყვარული პედაგოგიური საქმიანო-
ბისადმი კარგად დაახასიათა მისმა თანამედროვემ ალ. მიქაბერიძემ.
„კატო ბუნებით პედაგოგი იყო და კიდევაც ამით აიხსნება, რომ
იგი ყველგან, სადაც კი მოხვდებოდა — სკოლაში, ოჯახში, ქუჩაში,
თუ სოფლად — აგროვებდა წერა-კითხვის უცოდინართ და ახალ-
გაზრდულის გატაცებით ყველას წერა-კითხვას ასწავლიდა. კატო
მართლა რომ ნამდვილი მოძრავი სკოლა იყო და მასი დახმარებით
მრავალ ქართველს აუხელია თვალი“².

თუმცა საკმაო დროს ანდომებდა ეკატერინე სასკოლო საქმეს,

¹ იქვე.

² „მნათობი“, 1938 წ., გვ. 165.

მაგრამ საკუთარ თავზე მუშაობისა და უმაღლესი განათლების მიღების სურვილი მასში მაინც არ ჩამქრალა. საოჯახო ბიბლიოთეკა მხოლოდ ერთადერთი ბებიასეული სახარებით და რამდენიმე თავ-ბოლო მოგლეჯილი წიგნით განისაზღვრებოდა, ქალაქშიც არ იყო არავითარი წიგნთსაცავი. იმ ხანებში გორში იდგა არტილერიის ბრიგადა, რომლის ოფიცრობაში ერივნენ როგორც ქართველები, ისე პოლონელებიც. მათში ჯერ კიდევ ტრიალებდა დეკაბრისტების სული, ისინი ხარბად ეწაფებოდნენ ყოველ ახალ აზრს, ცოდნას, განათლებას. როდესაც მათ გაიგეს ახალგაზრდა ქალის უნივერსიტეტში შესვლის სურვილი, შეეცადნენ ხელი შეეწყოთ ზოგს თავისი ცოდნით, უფრო კი არტილერიის ბრიგადასთან არსებული ბიბლიოთეკით. „Вестник Европы“, „Слово“, „Неделя“, „Отечественные записки“ და მრავალი სხვა აქ გაფაციცებით იკითხებოდა — მოგვი-თხრობს მწერალი. — მამისაგან ბუნებისმეტყველებისადმი მიღრეკი-ლების განვითარება ჩემში ეხლა აქ ნაყოფიერ სარბიელს ჰპოუ-ლობდა.

კითხვამ და გამოცდილებამ მომავალ მწერალს თვალი აუხილა, დაანახვა ცხოვრება მთელი თავისი „ლაფითა და მარგალიტით“, ცხოვრებამ წააკითხა თავისი ანზანი და აგრძნობინა რომ „მე, საუბედუროდ ცხოვრებას მარტო მშვენიერი მხრით ვუყურებდი და მხოლოდ მწარე ცხოვრების გამოცდილებამ უნდა გამომიყვანოს ამ შეცდომილებიდან“¹.

ამავე პერიოდში იგი ცდილობს გამონახოს შემოქმედებითი გზა. ჯერ ლექსების წერას ცდილობს, მაგრამ შედეგს ვერღებულობს. შემდეგ ცდილობს, დაწეროს რაიმე გლეხთა ცხოვრებიდან, გლეხთა ცხოვრების გამოხატვა მისთვის უფრო ადვილია, რადგან, როგორც თვითონ ამბობს „ყოველ ზაფხულის ორ-სამ თვეს განუშორებლათ იმათთან ვატარებ და ისე ვარ იმათან შეჩვეული, როგორც საკუთარი შვილი და მეგობარი“², მაგრამ საშინელ სიძნელეს აწყდება, წერა არ ეხერხება, თუმცა ამ დროისათვის (1870 წ.) უკვე აქვს დაწერილი „გლეხკაცების აზრი სოფლის სკოლაზე“. ერთ-ერთ წერილში ეკ. გაბაშვილი სწერდა ალ. გაბაშვილს „ჯერ იმდე-

¹ წერილი ალ. გაბაშვილთან 1871 წ. 13—V-ს.

² წერილი ალ. გაბაშვილთან 1871 წ. ოჯახის არქივიდან.

ნად გამოუცდელი ვარ, რომ უბრალო წიგნის დაწერას ვერ ვახერხებ გაბედვითა და დასაბუქდათ ზომ ხელები მიკანკალებს. აზრები ბევრი მაქვს, მაგრამ გამოხატვა და ბევრჯელ დაწყობაც ვერ მომიხერხებია! თარხან-მოურავის ქალი ცდილობდა დაეძლია ეს გარემოება. მაგრამ ამის საშუალება არ ჰქონდა; მშობლიურ ენაზე წიგნებს გორში თითქმის სრულებით ვერ შოულობდა, „არცა მაქვს შემთხვევა, რომ გავიბეჯითო ჩვენი ლიტერატურის სიღარიბის გამო და რაც არის ჩვენი ჟურნალები, მე თვალთ ვერა ვხედავ... გორში“². ახალგაზრდა ქალში დაგროვილი ენერჯია და ნიჭი გზას თხოულობდა, ეძიებდა ფართო ასპარეზს მოქმედებისათვის.

1871 წელს რევაზ თარხანიშვილი დაქორწილდა მიქაძის ქალზე და სამუდამოდ საცხოვრებლად თბილისში დამკვიდრდა. ამის გამო ეკატერინეს საშუალება მიეცა თბილისში ხშირად ჩამოსვლისა. ეკ. გაბაშვილი დაუახლოვდა თბილისის ინტელიგენციას.

1871 წელი დავუვიწყარი იყო ეკატერინეს მახსოვრობაში. ამ წელს, თბილისში ერთ-ერთი ჩამოსვლის დროს გ. წერეთლის ოჯახში, „კაცია ადამიანის“ საჯარო კითხვაზე, რომელსაც ქართველი საზოგადოების საუკეთესო ნაწილი ესწრებოდა, ვაიცნო ილია ჭავჭავაძე და მომავალი საქმრო ალექსანდრე გაბაშვილი. ალ. გაბაშვილმა საქმიანი კილოთი მალე მოხიბლა ახალგაზრდა ქალი და შეძლო მასთან მკვიდროდ დაახლოვება. „წერილებში სულ იმას მიქადავებდა — იგონებს მწერალი, — რომ სოფლისათვის დიდი ყურადღება მიმიქცია. „ყოველისფერი სოფლისათვის!“ აი, რა დევიზი მომცა მან...“³

ალ. გაბაშვილის მიმართულემა და პრაქტიკული მიზნები საცხებით მისაღები შეიქნა თარხან-მოურავის ქალისათვის. საქმიანი წერილები მალე ინტიმური ხასიათის ბარათებით შეიცვალა, თუმცა იდეურობა მათში მაინც გამოსჭვივოდა და ორიოდ წლის შემდეგ მათი სიყვარული ქორწინებით დამთავრდა. ისინი თბილისში დასახლდნენ. თბილისის მახლობლად, გაბაონთა მიწაზე, მათ გამართეს ფერმა, მაგრამ იგი მალე დაიხურა, რადგან გამოუცდელი ქალისა-

1 წერილი ალ. გაბაშვილთან 1870 წ. 27—II-ს. ოჯახის რაქივიდან.

2 იქვე.

3 ეკ. გაბაშვილი, „მოგონებანი“, გვ. 13. ლიტ. სახ. მუზეუმი, № 2053/4.

თვის მისი რივიანად ხელმძღვანელობა მოუხერხებელი იყო. იმ იდე-
ებსა და მისწრაფებებს, რომელსაც ახალგაზრდა ქალი გათხოვებამ-
დე შესტროფოდა, გათხოვების შემდეგ ცივი წყალი გადაეხსნა.
„დღიდან გათხოვებისა დაიშარხა მთელი ჩემი ოცნებანი, კეთილ-
შობილური ზრახვანი. ოცი წლის განმავლობაში გამუდმებულმა
მშობიარობამ, მათმა აღზრდამ, ნამეტნავად სიკვდილმა, ერთობ
გამანადგურა“¹. ჩიოდა მწერალი.

მაგრამ ეკ. გაბაშვილი არ მისცემია სასოწარკვეთილებას. იგი
ნათლად ხედავდა სასარგებლო საქმიანობის აუცილებელ საჭირო-
ებას, ხედავდა, რომ „მუშაკნი ცოტანი იყვნენ, საქმე კი მრავალი,
ვხედავდი, რომ საზოგადო აზრის, საზოგადო საქმის ასაშენებლად
საჭირო იყო რაც შეიძლებოდა მომეტებული ხელი და ჩემი სუსტი
მარჯვენაც მივაშველე... მე იმ ვიწრო კლდეებს-შუა, რომელსაც ოჯა-
ხის დიასახლისობას უძახიან და რომელიც შთანთქმავს ხოლმე ხშირად
დედა-კაცის სულიერ არსებობას, პატარა ჭურჭუტანა გაუკეთე და
იქიდან მუდამ ყურს ვუგდებდი და თვალს ვადევნებდი ჩემი ქვეყ-
ნის საზოგადო ზრდასა და მსვლელობას“².

მართლაც, მიუხედავად საკმაოდ მძიმე ოჯახური პირობებისა,
ეკ. გაბაშვილი, შეძლებისდაგვარად მაინც ჩაება თბილისის საზო-
გადოებრივ ცხოვრებაში. „ყოველ კრებაზე, სადაც კი ვიცოდი,
რომ საინტერესო საკითხი იქნებოდა განხილული, თავდაუშვრლად
გავბროდი და ამით დიდ უსიამოვნებას ვაყენებდი ოჯახის წევრებს,
მაგრამ ჩემი სურვილი იყო ყველაფერი ჩემი ყურით მომესმინა და
ჩემი გონებით შემემოწმებინა, ისე ძლიერი იყო სურვილი, რომ
ყოველივე უსიამოვნებას ვაბიჯებდი: სათავადაზნაურო სკოლის
დაფუძნება, იმისი პირველი ნაბიჯი, ჩვენი ბანკის კრებები, რომელ-
ზედაც მომეტებულად ისევ სკოლაზე ბაასობდნენ, გაზეთის რედაქ-
ცია, ახალი აღორძინებული თეატრი და თეატრის საქმეების მოგვა-
რება კრებებზე არ გამომეპარებოდა“³.

1872 წელს თბილისში ანასტასია წერეთლის ინიციატივით შედ-
ვა ქალიშვილთა წრე. წრემ განიზარახა ქალთა განმათავისუფლებელი

¹ ი ქ ვ ე, № 2054/4. გვ. 14.

² ეკ. გაბაშვილი, „ჩემი მრწამსი“, „სახალხო გაზეთი“, 1911 წ., № 292.

³ „სახალხო გაზეთი“, 1911 წ., № 292, გვ. 2.

იდეების პროაგანდა, ქართველ საზოგადოებაში ეროვნული გრძობის განმტკიცება და ქართული ლიტერატურის აღორძინება. ხელი მიჰყევს რუს და ევროპელ მწერალთა პოპულარულ ნაწარმოებთა თარგმნას და პატარა წიგნაკებად გამოცემას. ამ საქმიანობას აოც. ეკ. გაბაშვილი ჩამორჩა. წრის დაარსებიდანვე იგი მისი აქტიური წევრი გახდა და მთელი ენერგიით შეუდგა მუშაობას. „როგორი ენერგიით და როგორი ხალისით შეუდექით საქმეს! როგორი გამჭრიახობით გვხელმძღვანელობდა ტასო (ანასტასია წერეთელი, მკუდლე გიორგი წერეთლისა. ი. ბ.), როგორ გვაჩქარებდა და რა თავდადებას იჩენდა თარგმანების გამოცემაში“¹.

მაგრამ მათი მუშაობა ამაზე არ შეჩერებულა. ქალთა წრე ძალიან კარგად ხედავდა, რომ ჩვენი ლიტერატურა საერთოდ და კერძოდ — კი საბავშვო ლიტერატურა მეტად ღარიბი იყო. მოზარდთაობას არ გააჩნდა საკითხავი წიგნები, არ გააჩნდა საბავშვო ჟურნალი, საერთოდ ბავშვების აღზრდა ვერ იდგა საიმედო ნიადაგზე. ამიტომ მათ მოინდომეს ამ ხარვეზის ნაწილობრივ მაინც შევსება და როგორც ეკ. გაბაშვილი გადმოგვცემს „დავიწყეთ საბავშვო წიგნაკების, „სახალხო საკითხავი წიგნაკების“, სამეცნიერო პოპულარული წიგნაკების და სხვათა გამოცემა, რაც ისე საჭირო და დროული იყო მაშინ“².

სამწუხაროდ, მთარგმნელ ქალიშვილთა წრე მალე დაიშალა, რადგან მათმა შეკრებამ მთავრობის ყურადღება წიპყრო და წრის წევრებს დევნა დაუწყეს. მთარგმნელთა წრე 1884 წელს კვლავ განახლდა, მაგრამ მაშინაც ეს ბედი ეწია.

1879 წ. დაარსდა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება, რომელმაც საკმაოდ დიდი როლი ითამაშა ქართველი საზოგადოებრივი აზროვნებისა და კულტურის განვითარების ისტორიაში ამ საზოგადოების გამგეობის წევრთა შორის ითვლებოდნენ, აგრეთვე, ეკ. გაბაშვილი და ან. წერეთელი. ორი მეგობარი მრავალი წლის განმავლობაში გულმოდგინედ ემსახურებოდა საქართველოში წერა-კითხვის გავრცელების საქმეს. ოღლა ჭავჭავაძესთან ერთად (ილ. ჭავჭავაძის მეუღლე, ი. ბ.) ეკ. გაბაშვილ-

¹ ეკ. გაბაშვილის არქივიდან. ლიტ. სახ. მუზეუმი, № 04513.

² იქვე.

მა რამდენჯერმე მოაწყო „საქველმოქმედო ბაზრობა“, რომელთაც პირველ ხანებში ძლიერ დიდი შემოსავალს იძლეოდა და დიდი დროც სჭირდებოდა იმის მოწყობას, ხელმძღვანელობას¹

ქართული საბავშვო ლიტერატურის სიღარიბე და ქართული ბიბლიოთეკა-სამკითხველეობის უნუგეშო მდგომარეობა (ქართული ბიბლიოთეკა-სამკითხველეობი სრულებით არ არსებობდნენ) ალღევებდათ და აწუხებდათ მოწინავე ქართველ ქალებს. წიგნების მოთხოვნილება კი საკმაოდ დიდი იყო. ამიტომ ეკ. გაბაშვილმა, ან. წერეთელმა და ეკ. მესხმა (სერგეი მესხის მეუღლემ), შეადგინეს პატარა წრე და მიზნად დაისახეს დახმარებოდნენ წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას საბავშვო ლიტერატურის გამოცემისა და ქართული ბიბლიოთეკა-სამკითხველეობის მოწყობის საქმეში. მუშაობა მალე ვაიშალა. შეაგროვეს ნაცნობთა შინაური ბიბლიოთეკებიდან სხვადასხვა წიგნები და მოკლე ხანში მოახერხეს პირველი სამკითხველოს გახსნა. რაკი პირველი ბიბლიოთეკა გაიხსნა, მას მოჰყვა ასეთივე ხასიათის ბიბლიოთეკების გახსნა ვერაზე, კუკიასა და ავლაბარში. მუშაობამ იმდენად სერიოზული ხასიათი მიიღო, რომ საჭირო გახდა წრის წევრთა სისტემატური შეკრება მიმდინარე საკითხებზე სათათბიროდ. მაგრამ, საუბედუროდ, ამ კეთილ საქმეს ბოლო მალე მოეღო. წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზოგადოებამ ვერ გადაიხადა ბინის ქირა, რომელშიც ბიბლიოთეკა იყო მოთავსებული და წვლებითა და ხვეწნა-მუდარით შეგროვილი წიგნები გაგულისებულმა სახლის პატრონმა ქუჩაში გამოყარა. ეს იყო ერთ-ერთი ყველაზე მტკივნეული მომენტი ეკ. გაბაშვილის ცხოვრებაში. თავის ერთ შემდეგ დროინდელ წერილში ეკატერინე გულისტკივილით სწერდა ლუარსაბ ბოცვაძეს „წარმოიდგინეთ რა დამემართა, როცა ჩვენი ვაი-ვაგლანით შეგროვილი წიგნები ქუჩაში ვნახე გამოყრილი, თვალთ დამიბნენდა, გული მომეკუმშა...“²

ასეთი თავგამოდებით და დაუღალავი ენერგიით მუშაობდა ეკ. გაბაშვილი საქართველოს დედაქალაქში, მაგრამ არც მის რაიონებს ივიწყებდა და ცდილობდა იქაც ნათელი შუქი შეეტანა თავისი უანგარო მოღვაწეობით. მაგალითად, 1879 წელს მან გამართა წარ-

1 ეკ. გაბაშვილი, „მოგონებანი“, „ლიტ. მატთანე“, წ. 1—2, გვ. 101.

2 წერილი დაცულია ჩვენს წიგნთსაცავში.

მოდგენა ახალქალაქში. „ეს პირველი მაგალითი იყო იმ დიდ მაზრაში — მოგვითხრობს მწერალი — მთელი მაზრა დაიძრა, როგორც რაიმე საოცარ მოვლენაზე გარს შემოგვერტყნენ. მე გავმართე წარმოდგენა, ჩემი იყო პიესა! და ვთამაშობდი მე“¹. ამ გარემოებაში მთელი მაზრა ააღელვა. იმ ხანებში სამარცხვინო საქმიანობად ითვლებოდა სცენაზე ქალის გამოსვლა და ეკ. გაბაშვილსაც საზოგადოების უვიცმა ნაწილმა ეს ნაბიჯი სამარცხვინო საქმიანობად ჩაუთვალა. „ბატიფეხური ლანძღვის წერილები, დაცინვა... და სხვა სამუდამოდ მოსპობდა შრომას. ამ ხალხის საუკეთესო გამოსაფხიზლებელ საქმეს, მაგრამ მე გავიმეორე რამდენჯერმე წარმოდგენა და შემდეგ ჩვეულებრივად იქცა მაზრაში წარმოდგენების მართვა და მონაწილეობის მიღება ხომ ყველა ლამაზი და წარჩინებული გვარიშვილის ასულების საცილობელი ვახდა“³.

ეკ. გაბაშვილს თეატრი „ხალხის საუკეთესო გამოსაფხიზლებელ „საშუალებად მიაჩნდა და ამისათვის არ ერიდებოდა არავითარ ნაბიჯს. იგი სცენაზე გამოვიდა სურამშიც, გორშიც და თვით თბილისშიც.

1881 წლიდან ჩვენს პერიოდულ გამოცემაში უკვე სისტემატურად იბეჭდებოდა ეკ. გაბაშვილის როგორც ორიგინალური ნაწარმოებნი, ისე თარგმანებიც, თუმცა მძიმე ოჯახური პირობები ხშირად აფერხებდნენ ეკ. გაბაშვილის შემოქმედებით მუშაობას. ამ ფაქტით შეწუხებული პეტრე უმიკაშვილი ერთ-ერთ კერძო წერილში სწერდა ეკ. გაბაშვილს გამამხნეველი ტონით! „თქვენ ნუ დაიცივებთ, რომ ქალებში მწერლების სახელი პირველად თქვენ გეკუთვნით და რაც უნდა მოხდეს, კალამი ხელიდან არ დასტოვოთ. ცუდი მაგალითი იქნება. მუდმივი თქვენი სახელი კი წამბაძველი იქნება სხვა ქალებისათვის. იცოცხლეთ დიდხანს და სწერეთ მთელ სიცოცხლეში კეთილის და პატიოსანის საზოგადო ბედნიერებისათვის, ნუ დაეჩაგვრინებით მწუხარე აზრს... საკუთარი გაჭირვება, სიღარიბე, მწუხარება, ერთის ატომის, ერთის წინწყალის დაჩაგვრაა, ამან არ უნდა შეგაშინოს, არ უნდა შეაშინოს, ვისაც თავისი თავი

¹ დაიდგა „სცენები ყმაწვილი ქალის ცხოვრებიდან“.

² „ჩემი სიყმაწვილე“ გვ. 42.

³ იქვე, გვ. 43.

მრთელის ქვეყნიერების, მრთელის მსოფლიოს ცენტრად არ მი-
ჩნია“¹. ამგვარი სიტყვებით გამხსნევებული მწერალი ცდილობდა
უფრო ნაყოფიერად ემუშავა.

არ ყოფილა თითქმის არც ერთი ქართული ჟურნალი, რომელიც
თი, განკუთვნილი მოზრდილთა თუ მოზარდთათვის, რომ ეკ. გაბა-
შვილს მასში თავისი კალმისა და ნიჭის ნაშუქი არ დაებეჭდოს.
განსაკუთრებით დიდი როლი ითამაშა ეკ. გაბაშვილმა ქართული
საბავშვო ჟურნალ „ჯეჯილის“ დაარსებაში. ეკ. გაბაშვილის დიდი
ღვაწლი ჟურნალ „ჯეჯილის“ წინაშე მშვენივრად აღნიშნა ჟურნა-
ლის რედაქტორმა ანასტასია წერეთელმა, როდესაც პრესის საშუა-
ლებით მიმართა დამსახურებულ მწერალს: „შენი ნამაგარი
„ჯეჯილი“, რომელსაც დაარსებიდან არ მოშორებხარ, გიძღვნის
სალამს, გამკობს ყვავილებით... არც ერთ წელიწადს მისი არსებო-
ბისა არ გიღალატნია მისთვის და ერთად შეერთებული ყველა
მოთხრობები „ჯეჯილში“ დაბეჭდილი არ ჩამოურჩება არც რიცხვით
და არც შინაარსით სხვა შენს ნაწერებს. მხოლოდ პატარა ბავშვის
ჩვილი გული უფრო შეითვისებდა და ჩაინერგებდა შენ მოძღვრე-
ბას“².

3. უმიკაშვილი, რომელსაც მოსწონდა ეკ. გაბაშვილის საბავშვო
მოთხრობები, გულახდილად სწერდა მწერალ ქალს „ყმაწვილებისა-
თვის და ხალხისათვის (გლეხობისათვის) წერა ყველაზე დიდი ხე-
ლოვნებაა. დიდად სასიქადულო სახელად უნდა ჩაეთვალოს ეს
(ყმაწვილებისათვის წერა) ყოველს მწერალს. ყმაწვილის სულის და
სხეულის აღზრდაზე უდიდესი საქმე განა არის რამე მკვიდრი ნა-
ყოფიერი და მომავლის ბედნიერების აშენებისათვის“³.

„სკოლით დავიწყე და ალბათ სკოლითვე დავამთავრებ ზემს
ნოღაწეობას“, — წერდა ერთ დროს ეკ. გაბაშვილი და ეს მართ-
ლაც ასე მოხდა.

ჯერ კიდევ 90-იან წლებში მოწინავე ქალთა ვიწრო წრეში
წამოიჭრა საკითხი პირველი ქართული ქალთა სკოლის დაარსებისა.
მაგრამ ამ დიდ წამოწყებას სათანადო მატერიალური საღსარი ესა-

¹ 3. უმიკაშვილის წერილი ეკ. გაბაშვილთან, 1894 წ. 4/II-ს.

² „ჯეჯილი“, 1911 წ., № 5, გვ. 289.

³ 3. უმიკაშვილის წერილი ეკ. გაბაშვილთან, 1894 წ. 4/II-ს.

ჭიროებოდა. ქალებმა საადგილ-მამულო ბანკს მიმართეს და გამოითხოვეს ქალთა სკოლის დაარსება. ამ საქმეში დიდი და თითქმის გადამწყვეტი როლი ითამაშა ეკ. გაბაშვილმა თავისი გამოსული ბანკის ერთ-ერთ საჯარო სხდომაზე. ამის შესახებ ანასტასია თინათინიშვილი-წერეთელისა მოგვითხრობს: „ერთ კრებაზე, როდესაც ბანკი მოგებას უწილადებდა სკოლებს, ჩვენც მოვემზადეთ ხმა ამოგველო. ბევრი ხვეწნის შემდეგ კატო გაბაშვილს მიუჯექ გვერდით დარბაზში და როცა დრო იყო ხელი წავკარ, რომ ეთქვა სიტყვა. მართლაც ისე გრძნობიერად და საბუთიანათ წარმოსთქვა, რომ ბევრნი ცრემლმორეული ტაშს უკრავდნენ, ყვიროდნენ, სამართლიანად მოითხოვა ქალების სკოლა“-ო!.

ამის შემდეგ არ გაუვლია დიდ დროს, რომ „ცნობის ფურცელმა“ გამოაქვეყნა წერილი იმის შესახებ, რომ ქართველ ქალთა ამხანაგობა აპირებს გაავრცელოს ჭრა-კერვის ცოდნა, აღადგინოს ძველებური ქართული ხელოვნებით აღსავსე ხელსაქმეო. გაზეთი იუწყებოდა, რომ სკოლის მოსწავლენი მიიღებდნენ საგნობრივ მცირე ცოდნასაც სკოლა-სამკერვალოში. „ქალთა ამხანაგობას — აცხადებს გაზეთი — მოთავთ იმისთანა ცნობილი და ყველასაგან პატივცემული ქალები ჰყავს, როგორც არიან კნეინა ოლლა ჰავჭავაძისა, ეკ. გაბაშვილისა მასთან ერთად 7 წევრი გამგეობისა, რაც შეიძლება ყოველგვარი ღონისძიება იხმარეს საქმის მოთავთ და აგერ ხვალ-ზეგ გახსნიან კიდევაც სკოლას“². მართლაც ერთი კვირის შემდეგ, სკოლა მოთავსებული ეკ. გაბაშვილის სახლში, გაიხსნა და შეუდგა მოქმედებას. სკოლის გამგედ ეკ. გაბაშვილი დაინიშნა. თუმცა, ქართველი საზოგადოება დიდი აღფრთოვანებით შეეგება სკოლის დაარსებას და დახმარებაც აღუთქვა, მაგრამ როგორც სხვა მრავალ სასარგებლო წამოწყებას, ამ სკოლასაც აუარებელი დაბრკოლებანი გადაეღობა წინ, მათ შორის მთავარი ფულადი სახსრების უქონლობა იყო. რომ გადაათვალიეროთ ეკ. გაბაშვილის არქივი, საკმაო რაოდენობით ნახავთ მიმართვებს, თხოვნებს და ვანცხადებებს, რომლითაც ეკ. გაბაშვილი სხვადასხვა დაწესებულებებს სკოლისათვის ფულად დახმარებას სთხოვდა.

¹ საქ. სახ. მუზეუმი, ფონდი, 154.

² „ცნობის ფურცელი“, 1897 წ., № 130.

ოცდახუთი წელიწადი იარსება ამ სკოლამ და ამ ხნის განმავლობაში არ ყოფილა არც ერთი დღე, რომ მას ეკ. გაბაშვილის მზრუნველი ხელი მოჰკლებოდა. მოზარდი თაობის სიყვარულით გამსჭვალული პედაგოგი თავს დასტრიალებდა საყვარელ დაწესებულებას, მუდამ მის წინსვლაზე ზრუნავდა. უნგარო და თავდადებული შრომით სკოლამ მიზანს მიაღწია. ამის შესახებ თვით მწერალი მოგვითხრობს: „ოცდახუთი წელიწადი იარსება ქართველ ქალთა პროფესიონალურმა სკოლამ, რაც საქველმოქმედო საქმის არსებობისათვის ძლიერ დიდი დრო იყო და თან თავი იმდენად ისახელა, რომ მთელ საქართველოში სამაგალითო სკოლად გახდა. ყოველ ქალაქში და დაბაში მოეწყო ამგვარი სახელოსნო სკოლები. ოცდახუთი წელიწადი ვემსახურე ამ სკოლას და ჩემთან ერთად რამდენიმე ინტელიგენტი ქალები, მთელის ჩვენი ენერგიით და თავდადებათ... მართალია ბევრი ვაი-ვაგლახი და ბრძოლა გამოიარა სკოლამ, მაგრამ წარჩინებით გაიარა საუკუნის მეოთხედი და გადაეცა ახალი ეპოქის მმართველობას“¹. ეს მოხდა 1922 წელს. ამის შემდეგ უკვე მსცოვან მოღვაწეს ძალა აღარ შესწევდა მოსჭიდებოდა ახალ, ფართო მასშტაბის საზოგადო საქმეს.

ეკ. გაბაშვილს არ აკმაყოფილებდა მხოლოდ ქალთა პროფესიონალური სკოლის არსებობა და ქართველ ქალთათვის იგი უფრო ფართო ხასიათის განათლებას თხოულობდა. 1899 წელს თავადაზნაურთა მორიგი კრების საყურადღებოდ იგი წერდა:

„ამ ოცი წლის განმავლობაში, როცა ჩვენი ვაჟების სკოლები წარმოებენ და ასობით თუ არა, ოცობით მაინც უმზადებენ სამშობლო ნიადაგზე აღზრდილ ვაჟკაცებს, არავითარ ზრუნვას და გულის ტკივილს არ ხედავენ ჩვენი ქალიშვილნი, მაშინ, როდესაც ყოველი მივიწყებული კუთხიდან, ყოველ გამარტივებული სოფლიდან ღარიბ აზნაურიშვილებს გზა აქვს თავისი ვაჟიშვილი, თავის სააზნაურო სკოლაში მიაბაროს, ქალიშვილები კი რჩებიან ყოველის უნუგეშოთ სიბნელეში და უმეცრებაში. რამდენჯერ ყოფილა, ყოველი თქვენგანი, ბატონებო, მოწამე, როდესაც ძმა ბრუნდება შინ საწავლითა და მეცნიერებით აღჭურვილი და ბეჩავი და—კი მოწიწებით შეჰყურებს იმას სწავლით ძლევამოსილს და ბევრჯერ შურით მღულარება-

¹ ეკ. გაბაშვილი, „ავტობიოგრაფია“, გვ. 51. ოჯახის არქივიდან.

საც აბნევს. რათა? რისთვის? სად არის ჩვენი თავმოსაწონი „ლექვი ლომისა სწორია, ძუ იყოს თუნდა ხვადია?!“ ქალთა სწორუფლებიანობის მოწინააღმდეგენი ყოველ ღონისძიებას ხმარობდნენ, რომ მოეწყვიტათ ქალი პოლიტიკური და საზოგადოებრივი საქმიანობისაგან და ჩაეკეტათ ოჯახის კედლებში.

ასეთ შეხედულებათა წინააღმდეგ ბრძოლა ეკ. გაბაშვილმა ჯერ კიდევ 1873 წელს დაიწყო, მაგრამ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 1873 წელს დაარსებული ქალთა წრე უძლეური აღმოჩნდა. იგივე ბედი ეწია ამ წრეს, როცა 1884 წ. განახლება განიცადა, მაგრამ 1905 წელს ქალთა წრის მუშაობის ინიციატივა უფრო გაძლიერდა და სერიოზული ხასიათიც მიიღო. ეკატერინე გაბაშვილმა ისარგებლა 1905 წელს შექმნილი მდგომარეობით და დიდი მუშაობა ჩაატარა ქალთა გაერთიანებისა და დარაზმვის საქმეში. ამის შესახებ თვით მწერალი მოგვითხრობს: „როცა 1905 წლის განმათავისუფლებელმა ქარიშხალმა დაიგრიალა. როცა მთელი რუსეთი და იმასთან ერთად ჩვენი ქვეყანაც შეინძრა... მაშინ ჩვენ, ქალებიც ავხმაურდით... პირველმა კრებამ, რომელიც ჩემს სახლში იყო დანიშნული იმდენი მსურველნი გამოიწვია, რომ არამც თუ ჩემს სადგურში, მთელი ქუჩა სავსე იყო... კრებას დაესწრო ისეთი წრისა და ისეთი ხნის ქალები, რომელიც მანამდე არავის ენახა არც საზოგადოებაში და არც ქართულ თეატრშიაც“².

ეკ. გაბაშვილმა მოახერხა დაკავშირებოდა მთელ რიგ რაიონის ქალთა წრეებს, მიეცა მითითებანი და გაეწია მათთვის ხელმძღვანელობა. მანვე წამოაყენა აზრი ქალთა კლუბის დაარსებისა.

ის დიდი ღვაწლი, რომელიც ეკ. გაბაშვილს მიუძღოდა სამშობლოსა და ერის წინაშე, ღირსეულად აღნიშნა ქართველმა საზოგადოებამ. 1911 წლის პირველ მაისს მას სალიტერატურო და საზოგადო მოღვაწეობის 40 წლის იუბილე გადაუხადეს. იუბილე გასცილდა თავის ფარგლებს; ეს იყო არა მარტო ეკ. გაბაშვილის, როგორც მწერლის იუბილე, არამედ პატივისცემა ქართველი ქალისა, რომელმაც გაარღვია ოჯახის ვიწრო კედლები და მთელი არსებით შეუდგა საზოგადოებრივ-საგანმანათლებლო მოღვაწეობას. დღესასწაულმა

¹ ეკ. გაბაშვილის საოჯახო არქივიდან. ხელნაწერის კონა, № 4.

² ეკ. გაბაშვილი, „ჩემი სიყმაწვილე“, გვ. 20.

ზეიმის ხასიათი მიიღო და საქართველოს ყოველ კუთხეს მოედო თბილისის ქართულ თეატრში გაიმართა საიუბილეო საღამო-მეჯლისი. დიდი ზეიმით ჩატარდა ეკ. გაბაშვილისადმი მიძღვნილი საბავშვო დილა ქუთაისში და საქართველოს სხვა კუთხეებში. ქართულმა გაზეთებმა საკმაოდ ვრცლად გააშუქეს ეკ. გაბაშვილის დამსახურება ქართველი ხალხის წინაშე. ეკ. გაბაშვილმა ჩვეული თავდაბლობით, მაგრამ ხაზგასმით გამოუტყადა თავის ქვეყანას: „ყოველი წამი ჩემი სიცოცხლისა გეკუთვნის შენ და შენი გაუმჯობესების სურვილს. და თუ ჩემი ნაბიჯი მკრთალი და უფერულია, ნუ დამსჯი, ის ხომ რაც არის შენია და შენ გეკუთვნის!“¹.

მწერალი ქალი ნათლად ხედავდა მენშევიკების თავხედურ პარპაშს საქართველოში. მისმა გრძნობით აღსავსე გულმა ვერ მოითმინა ის უმსგავსოება, რომელსაც მენშევიკების მესვეურები ჩადიდნენ. მხცოვანმა მწერალმა მთელი თავისი გულისწყრომა და აღშფოთება საჯაროდ გამოსთქვა: „თქვენ პირადად და თქვენი ძველი და ახალი „პოპოშნიკები“ — სწერდა ეკ. გაბაშვილი ნ. ჟორდანიას, — დესპოტურად განაგებდით და განაგებთ საქვეყნო საქმეს...“

თქვენ ხალხს ჰპირდებით მფარველობას, იმის ინტერესების დაცვას, და თვით ხალხს კი არ აძლევთ ნებას იქონიოს თავისი საკუთარი აზრი. ყველას ნაძალადევად ახვევთ თავს თქვენ საკუთარ პიროვნებას... თქვენ ცდილობთ უდიდესი თვისება (სამშობლოს სიყვარული. ი. ბ.) გააბათილოთ და ძალით აბრმავებთ, ახელებთ და გულიდან ჰგლიჯავთ ამ გრძნობას...

ყოველ თქვენ მოქმედებაში, ყოველ თქვენ სიტყვაში, ნათლად ჩანს თვითმპყრობელი, რომელიც თავის ფეხქვეშ სთელავს გატაცებას თავისუფალ მოქმედებას და ავრცელებს ტირანიით თავის ძალადობას“².

ეს დახასიათება იმდენად მკვეთრი და ნათელია, რომ იგი კომენტარს არ საჭიროებს.

საქართველოში დამყარდა საბჭოთა ხელისუფლება. ეკ. გაბაშვილი აღფრთოვანებით შეეგება ახალი ეპოქის დასაწყისს. იგი

¹ ჟურნ. „განათლება“, 1911 წ., № 3. გვ. 162.

² ეკ. გაბაშვილის არქივიდან. ლიტ. სახ. მუზეუმი, № 04792.

გრძნობდა მის სიდიადეს, სიხარულით ეგებებოდა ყოველ ახალ საქმეს, ახალ წამოწყებას, ქართული ლიტერატურის აღორძინების დასაწყისს. და თვითონაც სცდილობდა წვლილი შეეტანა ახალი ქვეყნის გრანდიოზულ მშენებლობაში. მიუხედავად დრმა მოხუცებულობისა, იგი მაინც ვერ ისვენებდა, ეძებდა ასპარეზს მოქმედებისათვის. მისი გრძნობა საბჭოთა ბავშვებს დასტრიალებდა. 1924 წელს ეკ. გაბაშვილმა, ან. წერეთელმა, იაკობ ზედგინიძემ, ეკ. მესხმა, დავით ღონდუამ და სხვებმა შეადგინეს საზოგადოება, რომელსაც „ჯეჯილი“ უწოდეს და მიზნად დაისახეს „ჯეჯილის“ ძველი ნომრებიდან ამოეკრიბათ შესაფერისი მასალა, რომელიც დააკმაყოფილებდა საბჭოთა სკოლის მოთხოვნილებას და გამოეცათ აგრეთვე ბავშვებისათვის საკითხავი სხვადასხვა ხასიათის წიგნები.

1925 წელს ეკ. გაბაშვილმა და მისმა უახლოესმა მეგობრებმა გამოსცეს „ქართველ მწერალ ქალთა აღმანახის“ პირველი წიგნი, ხოლო მეორე წიგნი 1926 წელს გამოვიდა.

ეკ. გაბაშვილმა სავსებით მიიღო თანამედროვე ეპოქა. ერთხელ კიდევ გადაავლო თვალი წარსულ საუკუნეს და მის გულში უჩვეულო გრძნობა აღიძრა, რომელიც წერილობით გაუზიარა უცხოეთში მყოფ ერთ-ერთ მეგობარს: „რომ მაგონდება ჩემი საბრალო მოთხრობათა შინაარსი, სადაც ჩემი გმირები რომელიმე კუნძულში ჩვენი ქვეყნისა აკეთებდნენ საეროვნო საქმეებს: მასწავლებლობდნენ, ქადაგებდნენ ჩურჩულით, დადაბლებულის ხმით, ეუბნებოდნენ შეგნებულ ხალხს ლიტონი სიტყვით: „სწავლაა საჭირო, რომ გახდე ადამიანი“. მეტადრე ჩემი გმირი ქალები: თამარი, ელენე, დარია და სხვანი. მაშინდელი ჩემი იდეალებით აღჭურვილი ქალები რა სასაცილონი არიან დღეს, როდესაც ქართველი ქალი სრულიად დავაჟაკებულია და ორივე ხელით ანიავებს საერთო ნალექს და დარკვეულ პურად ახეავებს. ექიმები, მეურნენი, ვექილნი, მწერალნი, მხატვარნი და რაც უფრო გასაკვირია, ხუროთმოძღვარნი ქალნი აშენებენ საერთო ასაშენებელს სასახლეებს მეცნიერებისას, ხელოვნებისას და შვება და ღხენისას.

მაგრამ ყველაზე დიდი და გასაკვირველი საერთო მასიური გამოფხიზლებაა. ქართული წიგნი, ქართული სკოლები, რომელნიც სოკოებივით იზრდებიან არა თუ ქალაქებში, უკანასკნელ მივარდნილ სოფლებშიაც კი... ჩვენი გლეხი ქალები, დღეს სრულუფლე-

ბიანი მოქალაქე ქალები, გაფაციცებით მიერეკებიან ბალოდებს სკოლებისაკენ¹.

„მართლა! კი არ გეგონოს, რომ ყოველი ეს ბედნიერება მარტო ჩვენი ქართველთა ხვედრია? არა, არა! ნურც მე მკადრებ მაგგვარ ბოდვას, ყველა ნათქვამი და უთქმელი საერთოა იმ ქვეყნებს შორის, რომელნიც ბედმა შეაკავშირა ერთად“. ასე შეაფასა ეკ. გაბაშვილმა თანამედროვე ეპოქა.

იმდენად ძლიერი იყო წერის სურვილი ეკ. გაბაშვილში, რომ სიცოცხლის უკანასკნელ წუთამდე კალამი ხელიდან არ გაუვლიდა. მრავალი მოგონება და ფაქტი ტრიალებდა მის მეხსიერებაში, ყველაფრის გადატანა სურდა ქალაქში, უნდოდა შემდგომი თაობისათვის დაეტოვებინა განვლილი ბრძოლებისა და სიდუხჭირის ნათელი სურათი. „მაგრამ,—როგორც თვითონ ამბობს,—მათი აღსრულება რიგიანად აღარ მეხერხება, უფრო კი მეკარგება მეხსიერებიდან. ღამე ძილი რომ გამიტყდება მომაგონდება ათასი საინტერესო ფაქტი აღსანიშნავად, მეორე დღეს უკვე დავიწყებული მაქვს“².

ორჯერ შეეცადა მწერალთა კავშირი ეკ. გაბაშვილის იუბილეს გადახდას. რამდენჯერმე მისცეს წინადადება ეკატერინეს, მაგრამ მან უარი განაცხადა: „მოხუცებული ვარ, დაუძღურებულო, ვერ გადავიტან იმ მღელვარებას, რასაც იუბილიარი განიცდის სცენაზე გამოსვლის დროს“³.

ეკ. გაბაშვილი გარდაიცვალა 1938 წელს. მწერალთა კავშირმა დიდი პატივით დაკრძალა იგი მწერალთა ახალ პანთეონში.

1945 წ.

1 ეკ. გაბაშვილი, „წერილი უცხოეთში ძვირფას მეგობარს“, 1933 წ., ლიტ. მუზეუმი, № 04812.

2 „ლიტერატურის მატინე“, № 1—2, გვ. 117.

3 „მოგონებანი ეკ. გაბაშვილზე“, გვ. 19., ლიტ. სახ. მუზეუმი, № 5096/2.

ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების დაარსების ისტორიისათვის

საუკუნეთა განმავლობაში გარეშე თუ შინაურ მტრებთან მუდმივი ბრძოლებით მოღლილი საქართველო რუსეთს შეუერთდა. ეს იყო უდიდესი მნიშვნელობის ისტორიული აქტი, რომელმაც გარკვეული როლი ითამაშა ქართველი ხალხის შემდგომი წინსვლისა და განვითარების საქმეში. მაგრამ ყველა ის დადებითი შედეგები, რაც საქართველოს რუსეთთან შეერთებას მოჰყვა შეერთების პირველ წლებში მეტის-მეტად მკრთალად იჩენდა თავს, რადგან ახლად შემოერთებულ ქვეყანაში მკვიდრდებოდა ოფიციალური მეფის რუსეთი, რომელიც მთელი სისასტიკით ატარებდა მოუხეშავ კოლონიურ პოლიტიკას. გონება ჩლუნგი, ავანტიურისტი და მექრთამე მოხელენი, რომელთაც ცარიზმი ნიშნავდა თავისი პოლიტიკის საწარმოებლად საქართველოში, ანგარიშს არ უწევდნენ ადგილობრივი მოსახლეობის მრავალ-საუკუნოვან კულტურას, მის ტრადიციებს და ურცხვად და მოურიდებლად ქელავდნენ ფეხქვეშ ქართველი ხალხის ეროვნულ თავმოყვარეობას.

„სახალხო განათლების, ბეჭდვითი სიტყვის, თეატრალური ხელოვნების, და სხვა ასეთი საგანმანათლებლო დაწესებულებები და წამოწყებანი, რომლებიც შევიდა ან შედიოდა საქართველოს ცხოვრების პრაქტიკაში XVIII საუკუნის დასასრულს, — სრულიად ან თითქმის სრულიად იქნა გაუქმებული XIX საუკუნის დასაწყისში. რუსეთის მეფის ხელისუფლებამ საქართველოში თავისი დაფუძნების პირველ წელსვე გააუქმა თელავის სემინარია და თბილისის ცოტად თუ ბევრად ცნობილი ქართული სკოლები, უარყო საქართველოს უკანასკნელი მეფის, გიორგი XII მიერ 1799 წელს მოწონებული პროექტი (ბატონიშვილ იოანე ბაგრატიონისა), რომელიც ითვალისწინებდა 3 უმაღლესი სასწავლებლის დაარსებას (თბილი-

სსა, თელავსა და გორში), დევნიდა და ფანტავდა ქართველ მეცნიერებს, ლიტერატორებს, კულტურა-განათლების მუშაკებს, აფერხებდა ყოველ ადგილობრივ თაოსნობას ქართველთა შორის¹. წერა-კითხვისა და განათლების გავრცელების საქმეში, გარდა ამისა, ცარიზმს თავისი მიზნის განსახორციელებლად სხვა საშუალებანიც მოეპოვებოდა; ეს იყო სამოქალაქო დაწესებულებანი, სადაც საქმის წარმოება, რუსულ კანონებზე დამყარებული, მხოლოდ რუსულ ენაზე წარმოებდა. მასთან ეკლესია, რომელსაც ადგილობრივი ხელისუფლება იყენებდა საერთო მიზნების განსახორციელებლად; აგრეთვე სამხედრო სამსახური, რომელშიც ძლიერად იყო გამეფებული რუსიფიკატორული სული, მაგრამ ძირითადი, ყველაზე უფრო სანდო დასაყრდენი ქართველების ეროვნულად გადაგვარებისა ცარიზმისათვის სკოლა იყო, სადაც უნდა აღზრდილიყო კადრი ჩინონიკებისა, რომელნიც, გაუღენთილნი ცარიზმისადმი ძლიერი სიყვარულით, უყოყმანოდ შეასრულებდნენ ყოველგვარ ბრძანებას და რომელთაც არ ექნებოდათ საკუთარი აზროვნების უნარი.

მოზარდი თაობის გადაგვარების მიზნით „განათლების მესვეურებმა“ საქართველოს სკოლებიდან განდევნეს ყოველივე ქართული, ყოველივე ნაციონალური; ბავშვს ხელში მისცეს წიგნი, მისთვის გაუგებარ ენაზე გასაზებირებლად, რამაც მოზარდ თაობას სწავლის პროცესი სატანჯველად გადაუქცია.

თვით ცხოვრების პრაქტიკულმა მოთხოვნილებამ, რომ ლუკმაპურის შოვნა, წარჩინება და დაწინაურება შესაძლებელი იყო მხოლოდ რუსული ენის კარგად ცოდნით, მრავალი ქართველი რუსიფიკაციის გზაზე შეაყენა. ზოგმა გადაგვარებულმა-მშობელმა თავდაზნაურული წრიდან-თხოვნით მიმართა ბავშვების აღმზრდელებს: ჩემ შვილს ქართულს ნუ ასწავლითო.

„ჩვენს ენას ჩვენში მოედანი არა აქვს სავარჯიშოდ, — წერდა ამ გარემოებით აღმფოთებული ილია ჭავჭავაძე, — ჩვენი ეგრეთწოდებული მაღალი საზოგადოება, ნამეტნავად ქალაქში, თავის სამარცხვინოდ თავილობს თავის დედა-ენით ლაპარაკს. ნათქვამია თევზი თავიდან აყროლდებაო, სწორედ ეგრე მოგვდის ჩვენი,

¹ გ. თ ა ვ შ ი შ ვ ი ლ ი, სახალხო განათლებისა და პედაგოგიური აზროვნების ისტორია საქართველოში. 1801 — 1870, გვ. 24.

ჩვენს ეგრეთწოდებულ მაღალ საზოგადოებას თუ დავაკვირდებით. ცოცხალი ლაპარაკი, ის დარბაისლური ქართული საუბარი, ის სამური ქართული სიტყვის მიხვრა-მოხვრა. ის სიმდიდრე ქართულის სიტყვიერებისა აღარ ისმის, გადაგვაფიწყდა ყოველივე, რაც ენის შეენებას შეადგენს, რადგანაც ჩვენი აზრი ჩვენის ენით აღარ მოძრაობს, ჩვენი გული ჩვენის ენით აღარ თბება“-ო!

სწორედ აქეთკენ მიისწრაფოდნენ ქართველთა „განმანათლებლები“ და ნაწილობრივ შედეგსაც აღწევდნენ: ქართველ ბავშვს, საერთოდ ქართველობას ცარიზმი სძარცვავდა ყოველივე იმ საუნჯისაგან, რაც მშობლიური ენის, მშობლიური ლიტერატურისა და კულტურის შესწავლას მოსდევდა. „განათლების მესვეურნი“ კი ოცნების ბაღეს გულმოდგინედ ქსოვდნენ და ღრმად იყვნენ დარწმუნებულნი, რომ „რალაც ნახევარი საუკუნის შემდეგ ყურს მიაპყრობს მგზავრი კავკასიის ქალაქებში და სოფლებში ლაპარაკს და უკვე აღარ გაიგონებს სხვადასხვა ენას, რაც მას დღეს იქ აოცებს... როდესაც კავკასიის განაპირა მოსახლეობა კულტურით გაუერთიანდება და სულით შეედიდება ცენტრალური რუსეთის მოსახლეობას...“².

ყოველივე ამას საშინელი გულისტკივილით გრძნობდა მოწინავე ქართველი საზოგადოება და ყოველგვარ ღონისძიებას ხმარობდა გადაერჩინათ მოზარდი თაობა დაღუპვისაგან.

მართლაც XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან ქართულ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში გარკვეულ გარდატეხას ვამჩნევთ. განსაკუთრებით თვალსაჩინო ხდება ეს გარდატეხა 60-იანი წლებიდან, როდესაც სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოდიან რუსეთის მოწინავე კულტურაზე აღზრდილი „თერგდალეულები“.

მომავლის მოქმედების ფორმულა:

„ჩვენ უნდა ვსდიოთ ახლა სხვა ვარსკვლავს,

ჩვენ უნდა ჩვენი ვშვათ მყოობადი,

ჩვენ უნდა მივსცეთ მომავალი ხალხს“, რომელიც მოქნილ

¹ ილ. ჭავჭავაძე პედ. თხზულებანი, თბილისი, 1938 წ. გვ. 171.

² Н. Попов, — „Деятельность управления кавк. уч. округа“. Ж. „Русская школа“, 1901 г., № 1, стр. 76—77.

სტრიქონებში ჩამოაყალიბა თერგდალეულთა მეთაურმა ილას ჭავჭავაძემ, განხორციელებას მოითხოვდა.

ამ ფორმულის განხორციელების სურვილმა დარაზმა ქართველი მოწინავე მოაზროვნე საზოგადოება; იგი შეჰკრა ერთ მკვრივ ბირთვად, რომელმაც მოქმედების გეზი ახალი ვარსკვლავის გამონახვისაკენ, ცხოვრების უკეთესი პირობების შექმნისაკენ აიღო. ცარიზმის წინააღმდეგ წარმოებულ ბრძოლაში „თერგდალეულნი“ მტკიცე მეგობრული გრძნობით უკავშირდებოდნენ რუსეთის საზოგადოების პროგრესულ ძალებს.

ცხოვრების ახალი გეზის გამონახვის აუცილებლობა განსაკუთრებით დააჩქარა ისეთმა დიდმნიშვნელოვანმა მოვლენამ, როგორც იყო ბატონყმობის გადავარდნა.

ბატონყმური ურთიერთობით ქანცგამოლეული, ფართო შშრომელი მოსახლეობა, ეგზეკუციებით განაწამები გლეხობა, რომლისთვისაც ახალი რეფორმა მეტად უსუსური გამოდგა, შევლას მოითხოვდა და, აი, ქართველმა მოწინავე საზოგადოებამ იწყო ზრუნვა ხალხის, ეროვნების ფიზიკური გადარჩენისა და მისთვის კულტურული პირობების შექმნისათვის. რევოლუციურ-დემოკრატიულ ტრადიციებზე აღზრდილი ახალგაზრდობა ეროვნული მოძრაობის იდეას მტკიცედ უკავშირებდა სოციალური განთავისუფლების ლოზუნგს.

„შემდეგ ბატონყმობის გადავარდნისა საქართველოში, — მოგვითხრობს ი. გოგებაშვილი, — 1864 წელს, ქართველ საზოგადოებაში დაიბადა და აღიზარდა ის აზრი, რომ ეს რეფორმა მხოლოდ მაშინ მოიტანდა სანატრელ ნაყოფს, როცა გლეხობა განთავისუფლდებოდა სიბნელესა და უმეცრობისაგანო. ვისგან უნდა მოელოდეს ჩვენი გლეხობა ამ მეორე განთავისუფლებასო. რასაკვირველია, არა ბიუროკრატიისაგან, რომელიც ამისათვის თავს სულ არ გაიცხვლებს, არამედ ქართველი დაწინაურებული საზოგადოებისაგანო. ამ საზოგადოებას კი მხოლოდ მაშინ შეეძლება ეს დიდი სამსახური გაუწიოს ჩვენს დაბეჩავებულ გლეხობას, როცა იგი შექმნის ორგანიზაციას, რომელსაც მიზნად ექნება განათლების მოფენა ხალხში“-ო¹.

¹ ი. გოგებაშვილი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, სახელგამი, 1940 წ., გვ. 512.

საყურადღებოა. რომ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ისევ გრძელდება საქართველოში ლიტერატურული წრეებისა და სალონების ტრადიცია; ეს სალონები წარმოადგენენ ცენტრებს, სადაც თავს იყრიდნენ ქართველი ხალხის საუკეთესო წარმომადგენელი, აწყობდნენ ლიტერატურულ ნაწარმოებთა საჯარო კითხვა-გარჩევას, აწარმოებდნენ სჯა-ბაასს მრავალ საჭირობოროტო საკითხზე და სახავდნენ მომავალი მოქმედების გეგმებს.

ერთ-ერთ ასეთ სალონს XIX საუკუნის მეორე ნახევარში წარმოადგენდა იოსებ მამაცაშვილის ოჯახი, სადაც გარდა მოწინავე ქართველი ინტელიგენციისა, თავს იყრიდა პროგრესული მოაზროვნე რუსობა და გაქართველებული სომხობის ნაწილი.

ამ წრეში შედიოდნენ: იოს. მამაცაშვილი, მისი ქალიშვილები: დარიკო, ბაბაღე და ელო, რომელთაც ჰქონდათ დასრულებული ინსტიტუტი, ი. გოგებაშვილი, დიმ. ბაქრაძე, დიმ. მუსხელიშვილი, ანა მუსხელიშვილი, კონსტ. მამაცაშვილი, დოქტორი გეგე შალაშვილი. ვ. თულაშვილი, ან. ფურცელაძე, ცნობილი რუსი პედაგოგი, ეურნ. „Детский сад“-ის დამაარსებელი სიმონოვიჩი, თავისი მეუღლით და სხვანი. ამავე წრეს 1870 წელს მიემატნენ ნიკო ცხვედაძე და გიორგი იოსელიანი, რომელთაც მოსკოვის სასულიერო აკადემიის კურსი დაასრულეს და სამშობლოს მიაშურეს.

როგორც ვხედავთ, წრე საკმაოდ სერიოზული ადამიანებისაგან შედგებოდა, ყველა აღჭურვილი იყო მტკიცე მამულიშვილური გრძნობით. ისინი ნათლად ხედავდნენ იმ მოსალოდნელ საშინელებას, რომელიც ბიუროკრატი რუსი მოხელეების თარეშს უნდა მოყოლოდა საქართველოში და ეროვნების თვითარსებობის მიზნით გადასწყვიტეს დაარსება საზოგადოებისა, რომელიც სწავლა-განათლებას მოჰფენდა ხალხს და იხსნიდა მას გადაგვარებისაგან.

ამ წრეში 1864 წლის პირველ ნახევარში ჩაისახა აზრი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების დაარსებისა. აზრი უმაღლვე ხორცმესხმულ საქმედ იქცა და საზოგადოება, ან უფრო-სწორი იქნებოდა გვეთქვა, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გავრცელების მოსურნეთა წრე იმავე 1864 წელს ჩამოყალიბდა.

პირველხანებში ამ ჯგუფს კერძო წრის ხასიათი ჰქონდა. მას არ გააჩნდა არც ოფიციალური წესდება, უმაღლესი მთავრობის მიერ

დამტკიცებული და არც მთავრობა სცნობდა მას ისეთ ორგანიზაციად, რომლისთვისაც ანგარიშის გაწევა იყო საჭირო. გარდა ამისა, თვით ამ წრის მიზნებიც პირველ ხანებში მეტად ვიწრო და ცალმხრივი იყო. მას სურდა მხოლოდ კერძო სკოლების გახსნა სოფლად და ამ მიზნით თითოეულ წევრს ამ წრისას შეჰქონდა სალაროში გარკვეული თანხა.

პირველ რიგში წრემ მიზნად დაისახა გაეხსნა სოფ. ხოვლეში მარიამ მამაცაშვილის¹ სახელობაზე სანიმუშო სკოლა ოთხი წლის კურსით, სადაც ყველა საგნის სწავლება მთელი ოთხი წლის განმავლობაში ქართულად უნდა წარმოებულიყო. მათი აზრით, სკოლის ორგანიზაცია და სწავლების პროცესი იმგვარად უნდა წარმართულიყო, რომ ეს სკოლა სამაგალითო და მისაბაძი გამხდარიყო სხვა სოფლის სკოლებისათვის, მაგრამ პირველი ნაბიჯის გადადგმისთანავე წრეს საკმაოდ სერიოზული წინააღმდეგობა გადაეღობა: მთავრობამ მათ ნება არ დართო ყველა საგნის ქართულ ენაზე სწავლებისა ოთხივე წლის განმავლობაში და მოითხოვა რუსული ენის სწავლების იმდენად გაძლიერება, რომ მეოთხე წელს ყველა საგანი რუსულად სწავლებულიყო. „არაფრად გვეპიტნავა ეს ამბავი, — მოგვითხრობს ი. გოგებაშვილი, — მაგრამ რა ვიზამდით. გავხსენით სკოლა, გავამწესეთ მასწავლებელი და გავაჩაღეთ სწავლა, მაგრამ საქმემ ფრთა ვერ გაშალა. რადგან დედა ენის უფლების შეზღუდვამ ცივი წყალი გადაასხა წრის წევრებს. ჩვენ ვესურდა სამაგალითო სკოლა დაგვეარსებინა... მაგრამ ბიუროკრატიამ მეტად დააკოჭლა ჩვენი სკოლა, ნაყოფიერება მისი საგრძნობლად შეამცირა და დაუკარგა მიმზიდველობის ძალა; ამიტომ სკოლამ ვერ იბარტყა და დარჩა ობლად“². მართლაც, ამ წრეს, ვიდრე იგი ოფიციალური საზოგადოების ხასიათს მიიღებდა, არც ერთი სკოლა აღარ გაუხსნია და ი. გოგებაშვილის თქმისა არ იყოს, მხოლოდ სოფლის ერთ სკოლას აწარმოებდა და ისიც დიდი ვაინაჩრობით. ქართული პედაგო-

¹ მარიამ მამაცაშვილი, იოს. მამაცაშვილის ქალიშვილი, იყო მეუღლე სოფ. ხოვლეს მემამულის გიორგი ჯავახიშვილისა, რომელიც მეტ წილად ხოვლეში ცხოვრობდა და როგორც ქ.შ.წ.კ.გ. საზბის წრის წევრი განსაკუთრებულ მზრუნველობას გამოიჩენდა სკოლისადმი.

² ი. გოგებაშვილი, რჩ. ნაწერები, ტ. II, გვ. 514.

გიური ფრონტი მოდუნდა, მიიძინა და ხელმძღვანელობის უნარი დაჰკარგა.

1867 წელს ნევეროვმა, რომელიც კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველად ითვლებოდა, შეადგინა სასწავლო უწყების დებულების პროექტი, რომლის მიხედვითაც სასწავლო უწყების სათავეში იდგა ოლქის მზრუნველი, რომელთანაც არსებობდა განსაკუთრებული საბჭო. გიმნაზიები, პროგიმნაზიები და რეალური სასწავლებლები უნდა დამორჩილებოდნენ უშუალოდ ოლქის მზრუნველს, ხოლო სახალხო სკოლების ხელმძღვანელად ინიშნებოდა დირექტორი. მას ჰყავდა ინსპექტორები, რომელთაც ემორჩილებოდა სამრევლო-საეკლესიო სკოლები.

ამ პროექტის მიხედვით ადგილობრივი ენების სწავლება (ქართული სომხური, და თურქული) სავალდებულო იყო მხოლოდ მოსამზადებელ კლასებში, ხოლო პროგიმნაზიულ კლასებში კი იგი ისწავლებოდა მხოლოდ მსურველების მიერ განსაზღვრული საფასის გადახდის შემდეგ.

ეს პროექტი 1872 წელს დაამტკიცა მეფისნაცვლის საბჭომ, რომელმაც შესცვალა დებულების პროექტის ის პუნქტი, რომელიც ადგილობრივი ენების სწავლებას ეხებოდა და აღნიშნა, რომ ამ ენების სწავლება სავალდებულოა სათანადო გიმნაზიებში, მოსამზადებელ და პროგიმნაზიულ კლასებში, ხოლო თუ რამდენი საათით უნდა განსაზღვრულიყო ამ ენების სწავლება — ეს პედაგოგიურ საბჭოს უნდა გადაეწყვიტა და სასწავლო ოლქის მზრუნველს დაემტკიცებინა.

მეფისნაცვლის საბჭოს ასეთმა დასკვნამ ნევეროვს სრული გასაქანი მისცა. მან ქართული ენა შეიტანა სასწავლო გეგმაში, მაგრამ საათების რიცხვი იმდენად შეზღუდა, რომ ამ საგნის სწავლებას მხოლოდ ფორმალური ხასიათი მიეცა.

მაგალითად, 1874 — 75 სასწავლო წელს ქუთაისის გიმნაზიის გაკვეთილების ცხრილში რუსულ ენას 70 საათი ეთმობოდა, ხოლო ქართულს 6. ამ 6 საათიდან 2 ს. 1 კლასში, 2—მეორეში და 2—მესამე კლასში. ნევეროვი მარტო ამით არ დაკმაყოფილდა და მისმა თავზედობამ იმ ზომამდისაც კი მიადწია, რომ ქართული ენის გაკვეთილების მოსასმენად პარალელური კლასები გააერთიანა და ისედაც

უმნიშვნელო საათების რიცხვი გაერთიანების შედეგად შექმნილი უდისციპლინობით მთლიანად გააბაიბრუა.

რაც შეეხება თბილისის სამასწავლებლო ინსტიტუტსა და გორის საოსტატო სემინარიას. აქ ქართულ ენას არც ერთი საათი არ ჰქონდა დათმობილი. „შუაგულ ქართლში,—წერდა ი. ჭავჭავაძე,— მთავრობამ სემინარია გახსნა, მერე იმისათვის, რომ ქართული სოფლის ბავშვებისათვის ოსტატები გამოსწორთნოს და მიანიც კიდევ ქართულს არ ასწავლიან“-ო¹.

XIX საუკუნის 70-იან წლებში ჩვენს ყურადღებას იბყრობს კიდევ ერთი გარემოება: განათლების მინისტრი გრაფი დიმ. ტოლსტოი სახალხო განათლების წინაშე განსაკუთრებული ხასიათის ამოცანას აყენებს: „დემოკრატიულ ელემენტებს, — წერს იგი, — უნდა მოესპოს უმაღლეს სასწავლებელში შესვლის საშუალება და გაუძნელდეს საშუალო სასწავლებლის გათავება“-ო². მან განსაზღვრა კიდევ სკოლების რიცხვი, ასე რომ 1879 წლისათვის თბილისის გუბერნიაში მხოლოდ 29 სკოლა იყო, ქუთაისის გუბერნიაში — 84, შორაპნის მაზრაში 18, დუშეთის მაზრაში 1, ახალქალაქისაში 2, თიანეთის მაზრაში 1, ხოლო აჭარა-ქობულეთში — არც ერთი.

გლენობისათვის აქა-იქ არსებობდა მხოლოდ პირველდაწყებითი სკოლები, სადაც პირველი წლის მეორე ნახევრიდანვე ბავშვებს რუსულ ენაზე აწყებიანებდნენ მეცადინეობას. ამგვარი არანორმალური მდგომარეობა უკარგავდა სკოლას მიმზიდველობის ძალას. თუმცა გლენობაში სწავლის მოთხოვნილება დიდი იყო, მაგრამ მათი საგრძნობო ნაწილი დაფრთხა და შვილი სკოლას აღარ მიაკარა. „დედა-მამანი, — აცხადებდა „ივერია“, — მაგრე რიგად არ თანაუგრძნობდნენ სასწავლებელს იმ მიზეზის გამო, რომ დედა-ენას არ ასწავლიან, რის გამოც თავში მტკიცედ უზის გლენებს ის ჰაზრი, რომ სალდათათ წაყვანა უნდა ჩვენი შვილებისო და ამის გამო მარტო რუსულს ასწავლიან“-ო².

შეიძლება ამ გარემოებითაც აიხსნებოდეს ის მდგომარეობა,

¹ ილ. ჭავჭავაძე, პედაგოგიური თხზულებანი, გვ. 141.

² „ივერია“, 1877 წ. № 3.

რომ 70-იან წლებში მრავალი სკოლა სრულიად დაიხურა. მაგალი-
თად 1873 წელს მარტო შორაპნის მაზრაში 5 სკოლა გაუქმდა. გაზ.
„დროების“ კორესპონდენტი 1873 წლის 28 დეკემბერს დაბა ყველი-
ლიდან ასეთი შინაარსის ცნობას უგზავნის რედაქციას: „...არ ვიცი
რომელი შკოლიდან დავიწყო. ამ უეზღში სახალხო შკოლები გახს-
ნილი იყო ხუთ ადგილას: კიცხში, ხარაგაულში, შორაპანში, ჩხარში
და საქარაში. ამ სახალხო შკოლებისათვის სახელმძღვანელო წიგნე-
ბიც გამოიწერეს არა მცირე რუსულ ენაზე... ყველა შკოლებში
ბავშვები სამოცამდე იყვნენ შეკრებილნი. სამ მამასახლისს — შო-
რაპნისას, კიცხისას და ხარაგაულისას მადლობაც მოვუდათ მთავ-
რობისაგან შკოლების გახსნისათვის. უკანასკნელს მამასახლისს,
თურმე ტყვილა მოუვიდა მადლობა. შკოლა მას არასოდეს არ ჰქო-
ნებია და არც აქვს!...“

მე ძალიან მეშინოდა ვაი თუ სხვა მამასახლისებმაც წაბადონ
ხარაგაულის მამასახლისს და შკოლების გახსნა აღარ ეძებონ...
მართლაც სხვა მამასახლისებმაც მას წაჰხედეს და სადაც იყო შკო-
ლები ისინიც კი დაიკეტა, არა თუ სხვა გაეხსნათ. შესანიშნავი თავი-
სი მასწავლებლებით კიცხის საზოგადოების შკოლა დაიკეტა...
შორაპნის საზოგადოების სახალხო შკოლაც დაიხურა, ამით წაბადეს.
რასაკვირველია, საქარის საზოგადოებამ და ჩხარისამ და დღეს ამ
უშველებელ უეზღში ერთი სახალხო შკოლა აღარ არის“¹.

სწავლის სურვილი კი. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საკმაოდ
დიდი იყო. „დროების“ იგივეკორესპონდენტი მოგვითხრობს: „საზო-
გადოებაში იმდენად არის სწავლის სურვილი, რომ ზოგან თითო
ოჯახი ქირაობს მასწავლებელს და ცოლშვილთან მიჰყავს თავის
სახლში. მაგრამ ასეც ძლიერ სტყუედება საწყალი ხალხი. ერთმა
კვალითელმა აზნაურიშვილმა დაქირავა ერთი მასწავლებელი
რომელიც ამბობდა თურმე, რომ მე დიდი ნასწავლი ვარო და ეს
არის თბილისის ქალაქიდან მოვედიო. გამოჩნდა ბოლოს, რომ რკინის
გზაზე მეტუტკედ ყოფილა, მაგრამ გამოურიცხავთ“².

ასეთ მდგომარეობას ხედავდა ქართველთა შორის წ. კ. გავრცე-
ლების მოსურნეთა წრე.

¹ „დროება“, 1874 წ., № 407.

² იქვე.

საზოგადოებრივი ცხოვრების ეს საზარელი სურათი მწარედ აფიქრებდა მოწინავე ქართველ ინტელიგენციას და გამოსავალს ეძებდა. 1873 წელს ქართველი თავადაზნაურობისადმი მიმართულ წერილში სერგეი მესხი წერდა: „ვინც ჩვენი ეხლანდელი საზოგადოების მდგომარეობას ერთს თვალს გადაავლებს... ვინც ცოტათი მაინც დაფიქრდება იმაზე, რომ ჩვენს საზოგადოებას ამ უკანასკნელ დროს თითქმის სრულიად დაეკარგა თავის საზოგადო საქმეში მონაწილეობის მიღების ხალისი და ინტერესი და ყველაფრის გაკეთებას სხვისაგან მოელის, ვინც ამ საგნებზე დაფიქრდება, ვამბობთ ჩვენ, ის, დარწმუნებული ვართ, იმწამსვე იტყვის, რომ ჩვენ საზოგადოებას ყველაზე უფრო ამჟამად იმ წესის მინიჭება ეჭირვება, რომელიც მომეტებულ ნაწილ რუსეთის ღუბერნიებისა კარგა ხანია მინიჭებული აქვთ. ჩვენ ვამბობთ ერობაზე და ნაფიცთ სასამართლოებზე... ის (ერობა ი. ბ.) გვაფიქრებინებს ჩვენ უმეცარი ხალხის განათლებაზე, ჩვენი საწყალი ხალხის ეკონომიურად გაუმჯობესებაზე... და ათას სხვა ისეთ რამეებზე, რომლებსათვისაც ფიქრი და ხელის განძრევა დიდი ხანია დრო არის“¹.

როგორც ვხედავთ, ქართველი ხალხის ეკონომიური და კულტურული წინმსვლელობის აუცილებელ პირობად ს. მესხს ერობის დაარსება მიაჩნია, მაგრამ ერობის დაარსების საჭიროების საკითხი ს. მესხზე უფრო ადრე, ჯერ კიდევ 1871 წ. ნ. ნიკოლაძემ დააყენა. „ერობის ყველაზე უფრო ძვირფასი ღირსება,—წერდა იგი,— ის არის, რომ ჩვენ საკუთარ საქმეს ჩვენვე გვაველეინებს, ჩვენ პატრონად ჩვენვე გვხდის და ეს გარემოება, მართო ეს, ჩვენ არასოდეს არ უნდა დავივიწყოთ“-ო². ამ მიზნით ნ. ნიკოლაძემ ერობის წესდებაც კი შეადგინა და ვრცლად გაარკვია საკითხი, თუ რაზედ უნდა ეზრუნა მომავალ ერობას და რა უფლებები უნდა მინიჭებოდა მას. სხვა მრავალ საკითხთან ერთად ერთ-ერთ მთავარ საზრუნავ საქმედ ნ. ნიკოლაძემ მომავალ ერობას სახალხო განათლების საკითხებზე ზრუნვა დაავალა (იხ. „კრებული“, 1871 წ., № 5, გვ. 151 წესდების § 7), რადგან ღრმად სწამდა. რომ „ყოველ საქმეს, რომე-

¹ „ღრობა“, 1873 წ., № 16.

² „კრებული“, 1871 წ., № 5, გვ. 161, ნ. სკანდელი — „ერობა, მისი დანიშნულება და წესდება“.

ლიც ახალგაზრდობის აღზრდასა და სწავლებას შეეხება, ყოველი გონიერი კაცი სწორედ იმ თვალებით უნდა უყურებდეს, როგორც თავის საკუთარ საქმეს, რომელზედაც დამოკიდებულია მისი საკუთარი სარგებლობა, სიკეთე, ბედი... სასწავლებლების და განათლების ბედს და ხასიათს ჩვენ მუდამ სწორედ ისე უნდა ვადევნებდეთ თვალს, როგორც ჩვენ შინაურ, საკუთარ საქმეებს, როგორც ჩვენი შვილების ბედს და უბედობას¹...

მიუხედავად მტკიცე საბუთიანობისა და სისტემატური მოთხოვნისა, ერობის შექმნა თბილისის გუბერნიაში მოუხერხებელი აღმოჩნდა და მისი დაარსების ცდა მარცხით დამთავრდა.

მაგრამ ქართველი ინტელიგენცია მაინც არ ცხრებოდა; ზემოაღნიშნული მდგომარეობით აღშფოთებულ, ქ.შ.წ.კ. გავრცელების მოსურნეთა წრის წევრებს და ქუთაისის საზოგადოების ზოგიერთი „ნასწავლი თანამდებობის, ღვთის მოყვარე და მდაბალი ხალხის შემბრალები კაცს“ („დროება“), გადაუწყვეტია 1873 წლის 31 დეკემბერს შეკრება დაბა ყვირალაში, ყიფიანის სახლში, სადაც თათბირი უნდა გამართულიყო სკოლების თაობაზე და საზოგადოდ იმის შესახებ, თუ რა გზით გაეგრძელებინათ ხალხში წერა-კითხვა. შესდგა თუ არა ეს თათბირი, ამის შესახებ ჩვენი პერიოდული პრესა სდუმს და არავითარ ცნობას არ გვაწვდის. ყოველ შემთხვევაში ფაქტი ერთია: ჩივილი საქართველოს სახალხო სკოლების არასაკმარისობის და არადამაკმაყოფილებელი მდგომარეობის შესახებ თანდათან სისტემატურ ხასიათს იღებს, ხოლო 1878 წლისათვის „ივერია“ უკვე ვეღარ ითმენს დაგუბებულ ბოლმას და აღნიშნავს: „არა სანუგეშო სურათს წარმოადგენს ამჟამად ჩვენ სამშობლოში მყოფი შკოლები, რადგანაც არც ერთი მათგანი არ არის დაფუძნებული ნამდვილ პედაგოგიურ საფუძველზედ ისე, რომ მათ შორის ვერცერთს ვერ შეუძლიან გაბედვით უწოდოს თავის თავს „სახალხო შკოლა“, იმგვარი სახალხო შკოლა, რა გვარიც ძალიან კარგად არის ცნობილი დასავლეთ ევროპაში და ამერიკაში. აწინდელი შკოლები მაგიერ ზნეობისა სხეულის აღზრდისა და ჭკუა-გონების გახსნისა, სრულიად ახმობენ და აკერპებენ ჩვენ ნორჩ შვილებსო?.

¹ „კრებული“, 1871 წ., № 3, გვ. 188—9. ნ. სკანდელი „ახალგაზრდობის აღზრდა“.

² „ივერია“, 1878 წ., № 29.

მოზარდი თაობის გონების გამოფიტვას იწვევდა, ერთი მხრით, მშობლიური ენის სკოლიდან განდევნა და საგნების უცხო ენაზე სწავლება, ხოლო, მეორე მხრით, მასწავლებელთა სრული შეუფერებლობა, მოუმზადებლობა, რაც ახასიათებდა როგორც ქალაქის, ისე განსაკუთრებით სოფლის სკოლების მასწავლებლობას, რომელიც აწამებდნენ სწავლის სურვილით გატაცებული გლეხის პატარა ბავშვებს და მათ სათუთ გულში კლავდნენ სიყვარულს წიგნებისა და სკოლისადმი.

„რომ ჩვენმა გლეხობამ დიდი სურვილი გამოიჩინეს სწავლისა, ეს ცხადია, — წერდა „ივერია“, — მაგრამ ვაი რომ საწყალ გლეხობას ვერ უსრულდება კეთილი სურვილი. ამის მიზეზი ის არის, რომ მომეტებული ნაწილი ჩვენი სოფლის სკოლების ოსტატებისა მოუმზადებელია თავისი საქმისათვის“¹. მაგალითად, ახასიათებს რა ფშავის მასწავლებელ ბადუროვს, დასძენს: „წარმოიდგინეთ მასწავლებელი, რომელიც ახლად გადმოვარდნილ რუსის სალდათივით თავს იღრჩობს ღვინოში, სადაც კი შეჰხვდება... საცხენისის სამხედრო სკოლიდან გამოვარდნილისაგან (შეუსრულებლივ) და ბახუსის ესრეთ გულმხურვალე მოსამსახურისაგან ვინ უნდა მოელოდეს ხეირს... აი, უფალი ფშავლის პესტალოცი“, ანდა სოფ. არტანის მასწავლებელი კრულოვი, როზგის ხელახლად გამაცოცხლებელი, რომელიც ცემა-ტყეპით აფრთხობს ბავშვებს სკოლიდან და სხვა მისი მსგავსნი. „აი, როგორ მასწავლებლებს უყურებს ჩვენი ხალხი, აი, ქვეყნის განმანათლებლები, რომლებისგანაც ხალხმა უნდა შეადგინოს აზრი სწავლის სარგებლობაზედ. — გულისტკივილით გვაუწყებს „ივერია“.

სახალხო განათლების ცაზე ჩამოწოლილი შავი ღრუბელი ფართოვდებოდა, მოზარდი თაობის დამახინჯებას დასასრული არ უჩანდა, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გავრცელების მოსურნეთა წრე სრული სერიოზულობით გრძნობდა შექმნილ მდგომარეობას, მაგრამ აქტიურ მოქმედებას ჯერ კიდევ ვერ ბედავდა და არსებული საგანმანათლებლო პოლიტიკის წინააღმდეგ მიმართული გესლიანი ფელეტონებით კმაყოფილდებოდა.

სოფლის მოსახლეობა თანდათანობით უეცობის ქაობში

¹ „ივერია“, 1874 წ., № 3.

ეფლებოდა, ხოლო ქალაქელი ბავშვი დაუსრულებელი ზეპირობის შედეგად დაქვეითების გზაზე დგებოდა, ცხოვრებისათვის ზედმეტ ადამიანად ხდებოდა და საშინელ სულიერ ტრაგედიას განიცდიდა. მას ქართულიც დავიწყებული ჰქონდა და არც რუსულიც კარგად.

ამგვარმა მდგომარეობამ 1874 წლის მიწურულისათვის საკმაო სერიოზულობით დააყენა ქართველი საზოგადოების წინაშე ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების დაარსების აუცილებელი საჭიროების საკითხი და მომავალ საზოგადოებას გარკვეული მიზანიც დაუსახა. ამის შესახებ „დროება“ წერდა: ჩვენ მივედით იმ დასკვნამდე, რომ „უნდა ვიზოთ ჩვენი დაკარგული, უნდა ვუშველოთ ჩვენს აწმყოს თუ არა მომავალს მაინც, რასაკვირველია, ამის მალამო პირველი ის არის, რომ უნდა შესდგეს წერა კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება. მაგრამ ამ საზოგადოებას ჩვენში ისე ვიწრო პროგრამა როდი უნდა ექნეს როგორც სხვა ქვეყნებში, ამ საზოგადოების ვალი მარტო ერთი ან ორი შკოლის გახსნა და მისი კარგად წაყვანა კი არ არის, ამ საზოგადოების ვალი, ჩვენის აზრით, ის უნდა იყოს, რომ სახალხო იაფი წიგნები გაავრცელონ, ე. ი. გაავრცელონ და არა გამოსცენ მარტო. ჩვენ წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება გვჭირიან და ამ საზოგადოების პირველი ვალდებულება იაფი და სასარგებლო წიგნების გავრცელებაა“¹.

თუ რამდენად სწორად იყო დასახული ამოცანა, „დროების“ მიერ, მომავალი წ.კ. გამავრცელებელი საზოგადოებისადმი, ეს სხვა საკითხია და ამაზედ ქვემოთ. ფაქტია მხოლოდ ის გარემოება, რომ თანამედროვე ვითარებამ წინა პლანზე წამოსწია იმგვარი საზოგადოების დაარსების საჭიროება, რომელსაც ექნებოდა ოფიციალური ხასიათი და რომელსაც ადგილობრივი მმართველობა სათანადო ანგარიშს გაუწევდა.

მიუხედავად იმისა, რომ 1874 წლიდან ჩვენს პერიოდულ გამოცემათა ფურცლებზე ხშირად შეხვდებით კატეგორიულ მოთხოვნას, რომ ქართველთა შორის წ.კ. გამავრცელებელი საზოგადოება „რაც კი შეიძლება უფრო ადრე უნდა შესდგეს, ვინაიდან ეს ძლიერ სა-

¹ „დროება“, 1874 წ., № 424.

ქირა“-ო („დროება“, 1875 წ.), მაინც 1879 წლამდე ეს საზოგადოება არ ჩანს.

1877 წელს ღარიბ მოსწავლეთა შემწეობისათვის გიორგი რომანის ძე ერისთავის მიერ ყალიბდება საზოგადოება, რომელიც ოფიციალურ სახეს 1878 წელს ღებულობს და რომელმაც მიზნად დაისახა ხელი შეეწყო ჩვენი ქვეყნის ღარიბი ხალხისა და განსაკუთრებით ღარიბი თავადაზნაურობისათვის, რათა მათ შვილებს მიეღოთ როგორც საშუალო, ისე უმაღლესი სწავლა-განათლება, მაგრამ იგი მაინც ვერ სწყვეტდა ეპოქის მიერ წამოყენებულ ამოცანას, თუმცა თავისი ხანგრძლივი არსებობის მანძილზე ეს საზოგადოება საკმაოდ დიდ როლს თამაშობდა მოზარდი თაობის აღზრდა-განათლების საქმეში.

ერთის მხრით. ჩვენს პერიოდულ გამოცემათა ფურცლებზე ატეხილმა განგაშმა, ხოლო, მეორე მხრივ, თანამედროვე მღვდმარეობამ და მწარე გამოცდილებამ ქ.შ.წ.კ. გამავრცელებელი წრის წევრები დაარწმუნა, რომ მიზნის მისაღწევად კერძო წრე უძლურია, ვინაიდან ადგილობრივი მმართველობა მას ანგარიშს არ უშევს და რომ საჭიროა ფართო საზოგადოება ოფიციალური წესდებით, რომელიც მთავრობის მიერ უნდა ყოფილიყო დამტკიცებული. და აი, 1874 წლის მიწურულში ქართველი ერის მოჭირანახულეთა ჯგუფმა უკვე თავგამოდებით დაიწყო ზრუნვა, რათა ამ ვიწრო წრისათვის ოფიციალური ფართო საზოგადოების ხასიათი მიეცა.

წრის წევრებმა სთხოვეს ვახტანგ თულაშვილს, რათა მას რუსეთიდან გამოეწერა ნორმალური წესდება წ.კ. გამავრცელებელი საზოგადოებისა. ამგვარი საზოგადოება 1869 წლიდან უკვე არსებობდა, მაგალითად, ხარკოვში სახელწოდებით: „Харьковское общество распространения в народе грамотности“.

გაურკვეველი მიზეზების გამო წესდების მიღება საკმაოდ დავვიანდა და როდესაც იგი ვ. თულაშვილმა მიიღო, საქმის მთავარი ორგანიზატორი, იაკობ გოგებაშვილი, თბილისში არ იმყოფებოდა. 1874 წელს, კერსკის რევიზიის შედეგად სამსახურიდან დათხოვნამ „მესამე მუხლის ძალით“, როგორც პოლიტიკურად არაკეთილსაიმედო პირისა, ძლიერად იმოქმედა იაკობის ისედაც დასუსტებულ ჯანმრთელობაზე, ლოგინად ჩავარდა და ავმა სენმა იგი იძულებული

გახდა დროებით მიეტოვებინა თბილისი, თითქმის ორი წლით ჩამოაშორა ი. გოგებაშვილი ავადმყოფობამ საზოგადო საქმეს. „როცა თბილისში ჩამოვედი, — მოგვითხრობს იგი, — მაშინვე გავემგზავრე თულაშვილთან და ვკითხე: შენი სიმამრისგან მიიღე თუ არა მეთქი დაბარებული წესდებულება და მან მიპასუხა: — წელიწადზე მეტია, რაც ამ სტოლის უჯრაში მიძევს, მაგრამ საქმის დაწყებას არავინ აპირობს“¹.

დაგვიანება აღარ შეიძლებოდა. დაწყებული საქმე დიდი ხანია განხორციელებას თხოულობდა და გოგებაშვილმა კვლევა ჩასჭიდა მას ხელი. 1876 წელი უკვე იწურებოდა.

ი. გოგებაშვილმა წესდება ვ. თულაშვილისაგან ნიკო ცხვე- დაძესთან წაიღო და ეს ორი დიდი მამულიშვილი დაუშრეტელი ენერგიით შეუდგა საქმეს.

პირველი ჩვენი გადაწყვეტილება, — გადმოგვცემს ი. გოგებაშვილი, — იყო ასეთი: ამ საქმის სათავეში უნდა მოვაქციოთ იმის- თანა გვამი, რომელსაც დიდი სახელი და პატივი აქვს ქართველ საზოგადოებაშიც და მთავრობის წრეებშიც“².

ბევრი სჯა-ბაასისა და აწონ-დაწონის შემდეგ ი. გოგებაშვილი- სსა და ნ. ცხვედაძის ყურადღება დიმიტრი ყიფიანზე ჩერდება და არც შემცდარან. ამ პერიოდში დ. ყიფიანი იყო წევრი მეფის- ნაცვლის საბჭოსი და მთავრობის წრეებში ერთგვარი გავლენით სარგებლობდა. გარდა ამისა ისეთი გულთბილი მამულიშვილური გრძნობისა და ხასიათის სიმტკიცის მქონე ადამიანი იყო საჭირო ამ საქმისათვის, როგორც დ. ყიფიანი ვახლდათ. „სწორედ იმაში იყო ძალა და ზეგავლენა დიმიტრი ყიფიანის პიროვნებისა, რომ არას დროს, არა შემთხვევაში ძლიერი სული არ დრკებოდა და ეს ძალა ყოველთვის მოჰბერავდა მისგან. ეს ძალა აგრძნობინებდა მასთან მომუსაიდვს ერთსა და იმავე დროს მისდამი თაყვანის ცე- მას და სიცოცხლის ენერგიასაც. ცხოვრებას უყურებდა სტოიკურ- რად და ღარდსა და ნადველს გულზედ არ იკარებდა“³.

აი, ამ თავდადებულ ქართველს გაუგზავნა ნ. ცხვედაძემ მოკლე

1 ი. გოგებაშვილი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, გვ. 514.

2 იქვე.

3 გაზ „თემი“, 1912 წ., № 90, გვ. 3.

ბარათი, რომელშიც წერდა: „ღრმად პატივცემულო დიმიტრი ივანიჩი! როგორც თქვენ გტკივათ გული ჩვენი მამულისათვის, როგორც თქვენ გესმით ჩვენი ხალხის მდგომარეობა, ამ ხალხის აწინდელი და მომავალი ბედი, ისე არავის, ჩვენ ამაში დარწმუნებული ვართ, ამისათვის ისევ თქვენ უნდა იხმაროთ ყოველგვარი ღონისძიება და ჩვენი სამშობლოს საქმე გაასწოროთ...“¹

მხურვალე თანაგრძნობით შეეგება დ. ყიფიანი ამ დიად საქმეს და ერთ საღამოს ხანგრძლივი მეგობრული მოლაპარაკების შედეგად მან, ი. გოგებაშვილმა და ნ. ცხვედაძემ გადასწყვიტეს ყოველ შაბათობით, საღამო ჟამს, თავი მოეყარათ დიმ. ყიფიანის ბინაზე და შეემუშავებინათ ქ.შ.წ.კ. გამაგრელებელი საზოგადოების წესდება.

ი. მამაცაშვილის სალონში ამ საკითხზე ზრუნვა შეჩერდა, მან დ. ყიფიანის მყუდრო ოჯახის კედლებს შორის გადაინაცვლა და „გაჩაღდა შაბათის კრებები“.

ი. გოგებაშვილმა იმთავითვე გაამახვილა თანამოღვაწეთა ყურადღება იმ გარემოების ირგვლივ, რომ ხარკოვიდან მიღებულ წესდებაში არ არის შეტანილი მუხლი დედანაზე საგნების სწავლების შესახებ, ვინაიდან რუსეთში იგი ბუნებრივად იგულისხმება, ხოლო ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამაგრელებელი საზოგადოების წესდებაში კი იგი მკაფიოდ უნდა იქნას გამოკვეთილი.

ზამთრის სიცივემ კვლავ გაუღიზიანა გოგებაშვილს უღმობელი სენი, თუმცა რამდენიმე სხდომას მაინც დაესწრო, მაგრამ ვეღარ გაუძლო და ლოგინად ჩაწვა. მისი თანამოღვაწენი მაინც არ შედრკენ. „ცხვედაძე თავის ჩვეულებრივი ენერგიით ყოველ შაბათ საღამოს დაიარებოდა დიმიტრი ივანეს-ძესთან და მხოლოდ ეს ორი ქართველი ადგენდა წესდებულებას ახალის ქართულის საზოგადოებისას“².

თუ რამდენ ხანს გაგრძელდა მათი შრომა, ამის თქმა ზუსტად ძნელია. ფაქტია მხოლოდ ის გარემოება, რომ მათ საკმაოდ დიდი

¹ საქ. სახ. მუზეუმი № 5332 № 01. სამწუხაროდ წერილის შტეტი ნაწილი დაზიანებულია და ძნელად იკითხება.

² ი. გოგებაშვილი, რჩ. ნაწერები, ტ. II, გვ. 515.

დრო დახარჯეს, მაგრამ საქმე ბოლომდის მიიყვანეს და ნაკისრი ვალდებულება პირნათლად შეასრულეს.

შედგენილი წესდება გულდასმით გადაიკითხა ი. გოგებაშვილმა, მაგრამ მის გაოცებულ საზღვარი არ ჰქონდა, როდესაც წესდებაში არსად არ შეხვდა მუხლი საგნების დედაენაზე სწავლების შესახებ. წესდების შემდგენელთ, განსაკუთრებით დიმ. ყიფიანს, ეს მუხლი არ შეუტანიათ იმ მოსაზრებით, რომ მას მთავრობა არ შეიწყნარებდა, წესდებას არ დაამტკიცებდა და საზოგადოების დაარსება შეუძლებელი იქნებოდა. ი. გოგებაშვილს კი ღრმად სწამდა, რომ ამ მუხლის გარეშე საზოგადოების დაარსებას აოვეითარი აზრი არ ექნებოდა, რადგან, როგორც თვითონ ამტკიცებდა, „ბიუროკრატის უფლება მიეცა სწავლება საზოგადოების სკოლებში რუსულ ენაზე მოითხოვოს და მაშინ ჩვენი საზოგადოება ქართველი ხალხის განათლებას კი არ გაუწევს სამსახურს, არამედ, მის გადაგვარებას და მისი გონების დაბნელებას დაეხმარება“¹.

ამ აზრით გამსჭვალულმა ი. გოგებაშვილმა თავისი ხელით ჩაუტოო ნ. ცხვედაძის მიერ შავად წარდგენილ წესდებაში შემდეგი პარაგრაფი:

«Общество достигает своей просветительной цели посредством организации всего начального обучения на родном, понятном детям языке и способствует изучению русского языка».

ამრიგად შესწორებული წესდება წაუკითხეს თბილისის გუბერნიის სახალხო სკოლების დირექტორს ბესარიონ დოლობერიძეს, მაგრამ ამანაც იგივე აზრი გამოსთქვა, რაც დიმ. ყიფიანმა: „მაგ, მუხლის ჩამატებას ის შედეგი მოჰყვება, რომ წესდებას უკან დაგვიბრუნებენ შესასწორებლად. თქვენ რომ ხოვლეში სკოლას აარსებდით, ოთხი წლის განმავლობაში ითხოვეთ სწავლება დედაენაზე, მაგრამ მთავრობამ მხოლოდ სამ წელიწადს მოგცათ ნება და მეოთხე წელიწადს რუსულ ენაზე დააწესა საგნების გადაცემა. თუ ერთ სკოლაში არ მოგცეს მაგის ნება, ყველა სკოლების შესახებ მით უმეტეს არ მოგცემენ“².

მაგრამ გოგებაშვილი არ სცხრებოდა: თავისი აზრის გასატანად თანამოღვაწეთა შორის და ჩამატებული პარაგრაფის დამტკიცების

¹ იქვე.

² იქვე, გვ. 515 — 516.

უზრუნველსაყოფად მან მოიშველია იმპერატორ ალექსანდრე მეორის 1864 წლის 30 აგვისტოს რესკრიპტი. რომელიც აკანონებდა სახალხო სკოლებში დედაენაზე სწავლებას „ინოროდცებს“ შორის. გარდა ამისა, ი. გოგებაშვილს მეფისნაცვლის თანაშემწის სტაროსელსკის, იმედიც ჰქონდა, რომელიც მისი თქმით, იყო „მეტად ნათელი მიმართულებისა“, უყვარდა „საქართველო, როგორც თავისი მეორე სამშობლო და ჩვენთვის არ დაიშურებდა ამ ძვირფას უფლებას“, თუ მას დაუსაბუთებდნენ ამ პარაგრაფის საფუძვლიანობას.

იაკობ გოგებაშვილმა გაიმარჯვა. მის მიერ შეტანილი პარაგრაფი უცვლელად დარჩა, მხოლოდ წარსადგენ ეგზემპლარში მის გასამართლებლად, იქვე მოტანილ იქნა რესკრიპტი ალექსანდრე მეორისა და სახელმწიფო საბჭოს გადაწყვეტილებანი, რომელნიც მარტავდნენ რესკრიპტის დედააზრს.

მაგრამ ყოველივე ეს ი. გოგებაშვილს მაინც არ მიაჩნდა საკმარისად. მისი აზრით, საჭირო იყო კიდევ წინასწარ ნიადაგის მომზადება, ვიდრე წესდება დასამტკიცებლად ზემდგომ ორგანოებს გადაეცემოდა. ამ მიზნით 1877 წლის დასაწყისში „Тифлисский вестник“-ში მან დაბეჭდა რამდენიმე მოწინავე წერილი ქრისტიანობის აღმდგენელი საზოგადოების სკოლების შესახებ, სადაც სწავლება რუსულ ენაზე წარმოებდა. ამ წერილებით, როგორც თვით ი. გოგებაშვილი მოგვითხრობს, „დაწვრილებით გაუთვალისწინე მკითხველებს უნაყოფობა და მავნებლობა ამ სკოლებისა და ციტატებით ყველასათვის ცხადად ვყავ, რომ ასეთი მახინჯი სკოლა ეწინააღმდეგება არა მარტო პედაგოგიურს პრინციპებს, არამედ ძირითადს კანონებს რუსეთისას მეთქი“¹.

ი. გოგებაშვილის ისარი ნიშანში მოხვდა: წერილები გადაიკითხა მეფისნაცვალმა, ჩაიფიქრა იგი და ერთ-ერთი სადღესასწაულო შიღების დროს მიუთითა ნევეროვს ამ წერილებზე.

ამრიგად, უმაღლეს ორგანოებში წარსადგენი წესდების პროექტი სავსებით შემუშავებული იყო, ნიადაგიც საკმაოდ მომზადებული, მაგრამ ახლა საკითხი დადგა იმის შესახებ, თუ ვინ უნდა მოაწეროს ხელი წესდებაზე. ეს საკითხიც ი. გოგებაშვილმა გადაჭრა:

¹ იქვე, გვ. 516.

რათა წესდების „დამტკიცებას ავაცდინოთ ყოველი დაბრკოლება, საჭიროა წესდებულებას ხელი მოაწერონ დამფუძნებლად მხოლოდ იმგვარმა გვამებმა, რომელთაც სრული ნდობით ეპყრობოდა მთავრობა. მე მაგალითად, სამსახურიდან დათხოვნილი ვარ მეტროპოლიტის ძალით და ამიტომ ყოველად მოუხერხებელია დამფუძნებელთა შორის მეც მოვექცე. გარდა ამისა, დაუმატე, ძლიერ დაეხმარება საქმეს, თუ ჩვენს წესდებულებას მოაწერენ ხელს დიდი თანამდებობის სომხებიც. რომელთაც მჭიდრო კავშირი აქვთ ქართველ საზოგადოებასთან“¹. გოგებაშვილის ეს აზრი. ერთხმად იქნა მიღებული ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების დამფუძნებელთა მიერ. წესდებულების დამტკიცებლად ხელის მოწერის მიზნით ამოირჩიეს ბესარიონ ლოლობერიძე თანაშემწეებად კი დაუნიშნეს ილ. ჭავჭავაძე და ვ. თულაშვილი, სომხების მხრივ ხელისმოწერა იკისრა თვით დიმ. ყიფიანმა.

საქმე დიდი სისწრაფით წარიმართა. ყველა სიამოვნებით აწერდა ხელს და არავის არ გამოუთქვამს ეჭვი ი. გოგებაშვილის მიერ ჩამატებული მუხლის მიმართ, რადგან ნათლად ჩანდა, რომ იგი ალექსანდრე II-ის რესკრიპტს ემყარებოდა.

1878 წლის იანვრისათვის ხელისმოწერა უკვე მთლიანად დამთავრებული იყო. წესდების პროექტს ხელს აწერდა 123 დამფუძნებელი წევრი, რომელნიც ოფიციალურად აცხადებდნენ:

„1878 წლის 30 იანვარს, ჩვენ ჩვემორე ხელის მომწერნი შემდეგნაირად დავთანხმდით ამ წესდებულების სიკეთეზედ და ჩვენ მაგიერად მმართველობის წინაშე შუამდგომლობას, რომ დამტკიცებულ იქნას, ამ საქმეზე მსვლელობას და ყოველგვარ განცხადების წარდგენას მივანდობთ აქ მოხსენებულ პირთა, სახელდობრ: დეისტვიტელნი სტატსკი სოვეტნიკს დიმიტრი ივანეს ძე ყიფიანს. კოლლეჟსკი სოვეტნიკს ბესარიონ ლევანის ძე ლოლობერიძეს და კნიაზ ილია გრიგოლის-ძე ჭავჭავაძეს“².

წესდებას ხელს აწერენ: გენერალ-ადიუტანტი კნიაზი გრიგოლ დიმიტრის ძე ორბელიანი, დეისტვიტელნი სტატსკი სოვეტნიკი ერეკლე კონსტანტინეს ძე ბაგრატიონ-მუხრანსკი, გენერალ ლეი-

¹ იქვე გვ. 517.

² წ.კ. საზ-ბის წესდება, გვ. 28, 1879 წ.

ტენატის მეუღლე ეკატერინე თადეოსის-ასული სტაროსელსკისა, გენერალ-ლეიტენანტი კონსტანტინე ქაიხოსროსძე მამაცაშვილი, მედიცინის დოქტორი მიხეილ სარგის-ძე შაჰ-პარუნიანი, ი. ჭავჭავაძე, დ. ყიფიანი, გენერალ ადიუტანტის მეუღლე სოფიო იაკობის-ასული სვიატოპოლ-მირსკისა, კოლეჟსკი სეკრეტარი გიორგი ყაზარას ძე ათაბეგოვი, ფილიპე ისაკის-ძე ცისკაროვი, არზას არტემის-ძე ტერგუჟასოვი და მრავალი სხვა.

ამრიგად, გამზადებული წესდების პროექტი ი. ჭავჭავაძემ, დ. ყიფიანმა და ნ. დოლობერიძემ წარუდგინეს „კავკასიის ნამესტნიკის მთავარმმართველობის უფროსს“ — გენერალ-ლეიტენანტს დიმიტრი სიმონის ძე სტაროსელსკის, რომელსაც წესდების პროექტთან ერთად 1878 წლის 20 ივნისს შემდეგი შინაარსის თხოვნაც მიართვეს:

„გირდგენტ რა ამასთანავე კავკასიისა და ამიერკავკასიის სხვადასხვა კუთხის მცხოვრებ 123 პირის მიერ ხელმოწერილ წესდების პროექტს ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისას, პატივი გვაქვს უმორჩილესად გთხოვოთ გვიშუამდგომლოთ, სადაც ჯერ არს ამ წესდების სათანადოდ დასამტკიცებლად“¹.

რა მიზანს ისახავდა მომავალი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება? რა თქმა უნდა იგი ვერ შემოიფარგლებოდა მხოლოდ იმ ამოცანით, რომელიც მას „დროება“ ჯერ კიდევ 1874 წელს წაუყენა. ეს ამოცანა მეტად ვიწრო და კუდმოკვეცილი აღმოჩნდა, ვინაიდან ეპოქა თხოულობდა უფრო რთული გეგმების განხორციელებას და ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების დამფუძნებლებმაც თავისი წესდების პროექტში, რომელიც დ. სტაროსელსკის წარუდგინეს, საკმაოდ ფართო მიზნები დაისახეს.

რა სურდათ მათ?

პირველ რიგში მათი მიზანი იყო „წიგნის ცოდნისა და თავდაპირველი სწავლის გავრცელება ქართველებში, სადაც კი კავკასიის სანამესტნიკოში ისინი მოსახლეობდნენ“² განუარჩევლად წოდებისა.

¹ ც. არქივი, ფონდი 229. ქ.შ.წ.კ.გ. საზ-ბის დაარსების საქ. № 1.

² ქ.შ.წ.კ.გ. საზ-ბის წესდება §1.

ამ მიზნით საზოგადოებას ხელი უნდა შეეწყოს იმ სკოლებისათვის, რომელნიც უკვე გახსნილი იყვნენ და მოქმედებდნენ, ხოლო სადაც საჭიროდ დაინახავდა ახალი სკოლების გახსნას, დახმარებოდა ამ საქმეში ადგილობრივ მოსახლეობას, ან თავისი ხარჯით გაეხსნა იგი. ახლად გახსნილი სკოლები არ უნდა ყოფილიყო ძველი სკოლების მსგავსი. მათი ამოცანა სამაგალითოდ განსაზღვრა „ივერიის“ კორესპონდენტმა: ჩვენი შკოლის დროშაზედ,— წერდა იგი,— ყოველთვის წარწერილი უნდა იყოს შემდეგი: „ყველაფერში თავისუფლება და არაფერში ძალდატანება“ — პირდაპირ და უშიშრად გავყვეთ ამ გზას... აღვზარდოთ ჩვენი შვილები ისე, როგორც მოითხოვს ამას საზოგადოდ ადამიანის ბუნება“¹.

ამ მიზნით საზოგადოების დამფუძნებლებმა ი. გოგობაშვილის მიერ ჩამატებული მუხლი მესამე პარაგრაფად გამოჰყვეს, რომელშიც ნათქვამი იყო საზოგადოება თავის მიზანს იმით მიიღწევს, რომ სახალხო სკოლებში დასაწყისს სწავლებას დაადგენს საშობლო ენაზედ, რომელიც ესმით მოსწავლეებს და ზრუნავს რუსული ენის სწავლებისათვის, თანახმად 22 ნოემბრის 1873 წელს უმაღლესად დამტკიცებულის სახელმწიფო რჩევის აზრისა, წარმოთქმულისა სწავლების ნაწილის დასაწყობად კავკასიაზედ და კავკასიის გადმორმა“².

ქ.შ.წ.კ. გამავრცელებელი საზოგადოების საზრუნავს შეადგენდა აგრეთვე სკოლის უზრუნველყოფა გამოცდილი მასწავლებლებით, რომელთაც უშუალოდ ეს სზოგადოება ნიშნავდა. მასვე უნდა მოეწყოს პედაგოგიური კურსები მასწავლებელთა კვალიფიკაციის ამაღლების მიზნით და მოეწვია მასწავლებელთა ყრილობანი. სახალხო სკოლების რიგიანი მასწავლებლების უზრუნველყოფის მიზნით წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების კომიტეტს ნიჭიერ მოწაფეთაგან უნდა ამოერჩია მასწავლებლობისათვის შესაფერისი კადრი და მოემზადებინა ისინი საქმისათვის ან იმ სასწავლებლებში, რომელიც მანამდე არსებობდნენ, ახდა გაეხსნა სპეციალური ცალკე სასწავლებლები.

სწავლების ნორმალურად მსვლელობის მიზნით საზოგადოებას

¹ „ივერია“, 1878 წ., № 29.

² წ.კ.გ. საზ.ბის წესდება § 3.

უნდა გაეწია ხელმძღვანელობა სკოლაში სახმარებელ სახელმძღვანელოებისა და კლასგარეშე საკითხავი ლიტერატურის შედგენა-გამოცემის საქმისათვის; ამავე მიზნით მას უნდა დაეარსებინა პედაგოგიური კაბინეტის მსგავსი დაწესებულება, რომელიც მასწავლებლობას შესაძლებლობას მისცემდა გაცნობოდა პედაგოგიურ ლიტერატურას და ყველა იმ ხელსაწყო იარაღების გამოყენებას, რომელიც სწავლების პროცესში უნდა ხმარებულიყო.

საზოგადოების მიზანს შეადგენდა აგრეთვე, ხალხში ცოდნის გავრცელების მიზნით მოეწყო ბიბლიოთეკები და გაემართა წიგნების საჯარო კითხვა და გარჩევა, ჩაეტარებინა საუბრები სხვადასხვა საკითხებზე .

ცნობები თავისი მოქმედების შესახებ საზოგადოებას მასისათვის უნდა ეცნობებინა გაზეთებისა და ჟურნალების საშუალებით მაგრამ მარტო ამით არ კმაყოფილდებოდა და სურდა აგრეთვე დაარსება საკუთარი პერიოდული გამოცემისა, რომელიც სათანადო წესით უნდა ყოფილიყო დამტკიცებული უმაღლესი მთავრობის მიერ.

ასეთი იყო ძირითადი მიზანი, რომლისაკენაც მიისწრაფოდა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება და რომელიც მან ჩამოაყალიბა წესდების პროექტის პირველ განყოფილებაში.

რამდენად გამოიყენეს ქ. შ. წ. კ. გ. საზოგადოების წესდების შემდგენელებმა ხარკოვის წ.კ.გ. საზოგადოების წესდება? პირველყოვლისა უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ ხარკოვის წ.კ.გ. საზოგადოების მოქმედების ასპარეზი ქ.შ.წ.კ.გ. საზოგადოების წესდების სამოქმედო სარბიელთან შედარებით შეზღუდული იყო. იმ დროს, როდესაც ხარკოვის წ.კ.გ. საზ-ბის წესდების მეხუთე პარაგრაფი იუწყებოდა, რომ „Деятельность общества не распространяется далее пределов Харьковского губернии“, ქ.შ.წ.კ.გ. საზოგადოების წესდების პირველი პარაგრაფი აცხადებდა: „საზოგადოებას მიზნათა აქვს წიგნის ცოდნისა და თავდაპირველი სწავლის გავრცელება ქართველებში, სადაც კი კავკასიის სანამესტნიკოში ისინი მოსახლეობენ“-ო.

გარდა ამისა, თითქმის ყველა ძირითადი პარაგრაფის შინაარსი, რომელიც ქ.წ.კ.გ. საზოგადოების წესდებაში იყო მოცემული, ხარკოვის წ.კ.გ. საზოგადოების წესდების მიღებამდე უკვე იყო

შემუშავებული და ძირითად ხაზებში მოცემული ჩვენს პერიოდულ-პრესაში: კრიტიკულ, პუბლიცისტიკურ და პედაგოგიურ ხასიათის წერილებში. ასე რომ ხარკოვის წ.კ.გ. საზოგადოების წესდება ძირითადად შავი მუშაობისათვის იქნა გამოყენებული.

თუმცა დ. ყიფიანის, ილ. ჭავჭავაძისა და ნ. ლოლობერიძის მიერ ხელმოწერილი თხოვნა და წესდების პროექტი კავკასიის ნამესტნიკის სამმართველოს უფროსს 1878 წლის 20 ივნისს წარედგინა, მაგრამ პასუხმა თითქმის ერთი წლით დაიგვიანა. დ. ყიფიანს პასუხი კავკასიის ნამესტნიკის მთავარ სამმართველოს დეპარტამენტიდან მხოლოდ 1879 წლის 12 მარტს მოუვიდა. ამ პასუხით დ. ყიფიანს აცნობებდნენ: „1878 წლის ივნისს სხვადასხვა პირთა რწმუნებით თქვენმა აღმატებულებამ მომართა მთავარმართველობას შუამდგომლობით ქართველთა შორის წერა-კითხვის ტფილისის საზოგადოების წესდების პროექტის დამტკიცების შესახებ.

დეპარტამენტმა ეს წესდება განსახილველად კავკასიის სამოსწავლო ოლქის მზრუნველს გადაუგზავნა“¹.

როგორც ცნობილია, კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველად ამ პერიოდში (1878 წლიდან) იყო ცნობილი რუსიფიკატორი იანოვსკი, რომელიც ყოველმხრივ უშლიდა ხელს ქართული კულტურის განვითარებას და, რა თქმა უნდა, არ ისურვებდა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების დაარსებას, ყოველ შემთხვევაში იმ სახით და იმ დებულებით მაინც, როგორც ეს საზოგადოების დამფუძნებელთ ჰქონდათ განზრახული და იანოვსკიმაც ჩვეული მეღური ხრიკებით სცადა წესდების ძირითადი პუნქტების შეზღუდვა, რასაც ნათლად ადასტურებს ამონაწერი სამზრუნველო საბჭოს 1878 წლის 18 ნოემბრის სხდომის ოქმიდან, რომელშიც ნათქვამი იყო: „სამზრუნველო საბჭო ამ პროექტის განხილვის დროს შეჩერდა უმთავრესად პირველ მის განყოფილებაზე, რომელშიც განმარტებულია საზოგადოების მიზნები და საერთოდ დასახულია საზოგადოების მოქმედების პროგრამა. ეს პროგრამა, როგორც წესდების მე-2 §-დან ჩანს, ძლიერ ვრცელია... საზოგადოება, გარდა იმისა, რომ დაეხმარება უკვე არსებულ სკოლებს და ხსნის ახალ სასწავლებლებს, ვარაუდობს მოაწყოს სახალ-

¹ ც. არქივი, ფონდი 229, საქმე № 1.

ხო კითხვები, დააარსოს სამკითხველოები, ბიბლიოთეკები და წიგნის საწყობები, გამოსცეს სახელმძღვანელო წიგნები, სახალხო საკითხავი წიგნები და პერიოდული ორგანოც-კი; მოაწყოს და გამართოს პედაგოგიური კურსები და მასწავლებელთა ყრილობები, მოამზადოს სახალხო მასწავლებლები და სხვა... სამწუხაროდ, პირველი პარაგრაფების რედაქციიდან სრულიად არ ჩანს, პროექტის შემდგენლებს ჰქონდათ თუ არა ცნობა, რომ ყველა მათ მიერ დასახელებულ მოქმედებათა დარგების შესახებ უკვე არსებობს ზუსტად ჩამოყალიბებული მთავრობის განკარგულებები (ხაზი ჩემია—ი. ბ.). ვინაიდან წესდებაში აღნიშნულ განკარგულებათა შესახებ არაფერია, ნათქვამი, გარდა მხოლოდ ერთადერთი შენიშვნისა, რომ პერიოდულ გამოცემათა პროგრამა სათანადო წესით უნდა იქნეს დამტკიცებული, წესდება მისი წაკითხვის დროს ისეთ დასკვნამდე მივიყვანს, თითქოს საზოგადოების დამფუძნებელთ წარმოდგენილი აქვთ, რომ მათ მიერ შედგენილი წესდება მისი დამტკიცების შემდეგ მომავალი საქმიანობის ერთად ერთი განმსაზღვრელი იქნება (ხაზი ჩემია—ი. ბ.), ამიტომ გაუგებრობათა თავიდან ასაცილებლად სთვლის, რომ მეორე პარაგრაფის თითოეული პუნქტის შესახებ შესაფერისი მითითება იქნეს აღნიშნული; მაგალითად, სახალხო კითხვების შესახებ უნდა იქნეს ნათქვამი, რომ ასეთი კითხვები გაიმართება 1876 წ. 24 დეკემბრის უმაღლესად დამტკიცებული დებულების ფარგლებში, რომ სახელმძღვანელო წიგნები გამოყენებული იქნება მხოლოდ განათლების სამინისტროს სამოსწავლო კომიტეტის მიერ მათი მოწონების შემდეგ, რომ მასწავლებელთა ყრილობებისა და სკოლების გამართვის დროს ცალკე, თითოეულ შემთხვევაში გამოთხოვილი იქნება სამოსწავლო უწყების ნებართვა¹. თუმცა ამონაწერი საკმაოდ გავივრძელდა, მაგრამ იგი ნათელ სურათს წარმოადგენს იანოვსკის პოლიტიკისას, რომელიც ვრცელ კომენტარიებს არ საჭიროებს. გაიძვერა მოხელის მიერ საკმაოდ წინდახედულებით იქნა გათვალისწინებული საზოგადოების მოქმედების შედეგად მიღებული ნაყოფის საშიშროება და ყოველგვარი საშუალებებით სცადა მისი შეზღუდვა მთავრობის დაღ-

¹ ც. არქივი ფ. 229. საქმე № 3.

გენილებებისა და მითითებების საფუძველზე და საზოგადოების მოქმედების კონტროლქვეშ დაყენება.

წესდების მესამე პარაგრაფმა საგნების დედაენაზე სწავლების შესახებ პირდაპირ თავზარი დასცა იანოვსკის. მან დაუშვებლად მიიჩნია ყველა საგნის ქართულ ენაზე სწავლება ოთხი წლის განმავლობაში. გარდა ამისა, წესდებაში აღნიშნული გარემოება, რომ საზოგადოება ზრუნავს რუსული ენის სწავლებისათვის, თანხმად სახელმწიფო საბჭოს 1873 წლის 22/XI. დადგენილებისა, იანოვსკიმ სრულიად არასაკმარისად მიიჩნია, ვინაიდან ამ დადგენილებაში ნათქვამი იყო, რომ რუსული ენის სწავლება სავალდებულოა ყველა სასწავლებელში და მოითხოვა წესდების შემადგენელთაგან ამ საკითხზე ყურადღების გამახვილება.

რაც შეეხება წესდების იმ განყოფილებებს, რომლებიც ეხებოდნენ ნივთიერ საშუალებათა გამოჩახვას, საზოგადოების ორგანიზაციას, ადმინისტრატიულ მხარეს და სხვა, აქაც იანოვსკიმ ალაგ-ალაგ კლანჭი გამოჰკრა და პარაგრაფების გადასმით თუ მათი ზოგიერთი პუნქტის „მეტად დახვეწის“ მიზნით შესწორებანი შეიტანა.

ამის შემდეგ მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსის თანამდებობის დროებით აღმასრულებლის თანამემწემ დიმ. ყიფიანს სამზრუნველო საბჭოს შენიშვნები და ოფიციალური მიწერილობა გაუგზავნა: „დეპარტამენტს პატივი აქვს გთხოვთ, თუ დამფუძნებელთა მხრით დაბრკოლება არ იქნება, შეასწოროთ წესდება ზემოაღნიშნული შენიშვნების მიხედვით და წარმოგვიდგინოთ იგი მთავარსამმართველოს სათანადო წესით მოხსენების გასაკეთებლად“¹.

პასუხის მიღებისთანავე დიმ. ყიფიანმა მოიწვია საგანგებო სხდომა, რომელსაც დაესწრნენ ი. ჰავჭავაძე, ი. გოგებაშვილი და ნიკ. ცხვედაძე, გადაიკითხეს სამზრუნველო საბჭოს მიერ მიცემული მითითებანი და შეუდგნენ მის შესწორებას. მათ არ დააკმაყოფილეს სამზრუნველო საბჭოს მოთხოვნილება, რომ მეორე პარაგრაფის თითოეული პუნქტის შემდეგ სპეციალური მითითება ყოფილიყო მოცემული, რომელიც შესრულებული უნდა ყოფილიყო უმაღლესი მთავრობის ამა თუ იმ დადგენილების მიხედვით. მათ

¹ ი. ც. არქივი ფ. 229 წ.კ.გ. საზ-ბის დაარსების საქმე № 4.

მხოლოდ ზოგადად აღნიშნეს მეორე პარაგრაფის ბოლოს, რომ „ყველა ამ შემთხვევაში საზოგადოება იმ კანონებს ადგია, რაც ჰმოქმედობს-ო“ და ამით მოიცილეს მთელი დავიდანება. ასეთივე უმნიშვნელო შესწორებანი შეიტანეს იმ პუნქტებში, რომელნიც ეხებოდნენ ნივთიერ საშუალებათა გამონახვას, საზოგადოების გამგებლობას და სხვა... ხოლო რაც შეეხება მესამე პარაგრაფს, იგი უცვლელად დასტოვეს და შესწორებულ წესდებასთან ერთად წარდგენილ განმარტებაში 1879 წ. 25/III-ს, რომელსაც დ. ყიფიანი აწერდა ხელს, მთავარი სამმართველოს დეპარტამენტს აცნობეს, რომ: „წესდების მესამე პარაგრაფის განხილვის დროს დამფუძნებელთ სახეში ჰქონდათ 1873 წლის 22 ნოემბრის უმაღლესად დამტკიცებული სახელმწიფო საბჭოს აზრი, ამიტომ არ შეეხებოდა რუსული ენის სავალდებულო სწავლების საკითხებს, მაგრამ წესდებაში შეიტანეს დადგენილება, რომელიც გვიკარნახებს გამოვსძებნოთ საშუალება იმისათვის, რომ ეს სწავლება სათანადოდ იქნეს ჩატარებული, რისკენაც მიისწრაფვის საზოგადოება, რასაკვირველია შეძლების ფარგლებში“¹.

განმარტებითი ბარათისა და შესწორებული წესდების წარდგენის შემდეგ არ გაუვლია ერთ კვირას და 1879 წლის 31 მარტს დიდი მთავრის სხვაგან ყოფნის გამო წესდება დაამტკიცა მისმა მოადგილემ გენერალ-ადიუტანტმა სვიატოპოლ-მირსკიმ, რაც თბილისის გუბერნატორმა გავარინმა იმავე წლის 14 აპრილს აცნობა დ. ყიფიანს.

უდიდესი აღფრთოვანება გამოიწვია ამ ამბავმა დამფუძნებელთა და მოწინავე ქართველ ინტელიგენციას შორის, რადგან ეს იყო ძლიერი გამარჯვება, რომელსაც ნაწილობრივად უნდა გადაეწყვიტა ქართველი ერის ცხოვრების ბედ-იღბალი.

ახლა საჭირო იყო მუშაობის პრაქტიკულად გაშლა, სსდომის მოწვევა და საზოგადოების გამგეობის წევრთა არჩევა. ამ მიზნით 1879 წ. აპრილში, დიმი. ყიფიანმა და ილ. ჭავჭავაძემ საზოგადოების ყველა დამფუძნებელ წევრს დაუგზავნეს დაბეჭდილი წესდების თითო ეგზემპლარი და მოსაწვევი ბარათი, რომელშიც ნათქვამი იყო:

¹ ც. არქივი ფ. 229, საქმე № 4.

„მოწყალეო ხელმწიფე!

ჩვენ მონდობილი გვექონდა, სხვათა შორის თქვენგანაც, წარგვედგინა მთავრობისათვის წესდება წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისა ქართველთა შორის და გვეთხოვნა მისი დამტკიცება. ეხლა ეს წესდება დამტკიცებულია და ერთი დაბეჭდილი ეგზემპლარი ამასთანავე მოგვირთმევია თქვენთვის, როგორც საზოგადოების დამწესებელი წევრისათვის. რადგანაც ეხლა საჭიროა, რომ ამ საზოგადოების საქმე დაწყობილ იქნას, ამისათვის ვთხოვთ მობრძანდეთ საზოგადო კრებაში 15-ს მაისს დილის 11 საათზე ტფილისის თავად-აზნაურთა ბანკის სადგურში და წარმოადგინოთ ხია იმ თქვენ ნაცნობ სანდო პირთა, რომელნიც ისურვებენ ჩვენი საზოგადოების წევრად გახდომას.

თქვენი უმორჩილესნი: დიმ. ყიფიანი,

ილია ჭავჭავაძე“

აბრილი, 1879 წ. ტფილისი.

მართლაც, 1879 წლის 15 მაისს თბილისის გუბერნიის საადგილმამულო ბანკის შენობაში დღის 11 საათზე დ. ყიფიანის თავმჯდომარეობით გაიხსნა ქართველთა შორის წ.კ. გამავრცელებელი საზოგადოების პირველი სხდომა. სხდომას დაესწრნენ 45 დამფუძნებელი წევრი და საზოგადოების წევრობის მოსურნე მრავალი მოქალაქე.

დიმ. ყიფიანმა სხდომას გააცნო წესდების დამტკიცების სრული გარემოება, საზოგადოების მიზანი, მომავალი მოქმედების გეგმა და გულის სიღრმიდან ამონახეთქი გრძნობით დაამთავრა თავისი გამოსვლა. „ამ საზოგადოების მოქმედებაში,— აღნიშნა მან,— რომ კაცს სრულიად მონაწილეობა არ ჰქონდეს რა, მაინც ისეთ საქმეს ადგია საზოგადოება, რომ შორიდან გულგრილად ყურება, ვნახოთ როგორ რა გამოვაო, ყოველი ქართველისათვის საძრახისი უნდა იყოს“¹. სხდომაზე დამსწრეთ წაქეზება აღარ ესაჭიროებოდათ. ისინი კარგად გრძნობდნენ დიადი წამოწყების უდიდეს მნიშვნელობას. ამავე სხდომაზე მიღებულ იქნა 61 ახალი წევრი მსურ-

¹ იქვე, № 4.

ველთა წრიდან და დადგა საკითხი საზოგადოების თავმჯდომარის ამორჩევისა. დამსწრე საზოგადოებამ ერთხმად სთხოვა გრ. ორბელიანს, რათა მას ეკისრა ქ.შ.წ.კ.გ. საზოგადოების თავმჯდომარეობა, მაგრამ მან განაცხადა, რომ „სიმართელე და ამ საქმეში გამოუცდელობა ნებას არ მაძლევს ხელი მოვკიდო ამ მძიმე საქმესო“¹ და მიუთითა დიმ. ყიფიანზე, რომელიც ყრილობის მიერ ერთხმად იქნა არჩეული.

ამის შემდეგ არჩეულ იქნა საზოგადოების გამგეობა, რომელშიც შევიდნენ: ილ. ჭავჭავაძე, ი. გოგებაშვილი, ნ. ცხვედაძე, ი. მაჩაბელი, ა. ი. სარაჯიშვილი, და რაფ. ერისთავი. წევრ-კანდიდატებად: ნ. დ. ქანანოვი, დ. ი. ავალიშვილი და გ. კ. უტურგაური.

ამავე დღეს მოხდა ახლად ამორჩეული გამგეობის პირველი სხდომა, რომელზედაც თავმჯდომარის მოადგილედ (ამხანაგად) ამოარჩიეს ილ. ჭავჭავაძე, მდივნად ა. ი. სარაჯიშვილი, ხაზინადრად რაფ. ერისთავი, ხოლო საქმის მწარმოებლად ი. მეუნარგია.

ახმაურდა პრესა, გამოქვეყნდა წესდება, ხალხი გაეცნო ახალი საზოგადოების მიზნებსა და მიმართულებას, დიდი იმედებით აღიჭურვა ქართველობა და თავისი გულის ნადები პერიოდულ გამოცემათა საშუალებით გამოამზეურა: „თუ მართლა საზოგადოებამ და მისმა გამგეობამ მთლად აღასრულა ყველაფერი, რაც კი წესდებულებაში არის მოხსენებული, იმედია, რომ ჩვენი ხალხის წარმატება და განვითარება ბევრად წინ წაიდგამს ფეხს. გავრცელება სწავლა-განათლება სამშობლო ენაზედ და მით მიეცემა ჩვენ ქვეყანას ის ყოვლად უსაჭიროესი ნიადაგი, ურომლისოდაც საგვარტომო და თვით მტკმედი ცხოვრება და წარმატება შეუძლებელია.

გავა რამდენიმე ხანი და მაცხოვარი სხივი განათლებისა მოჰფენს ნათელს ყოველს კუთხეს ჩვენი ქვეყნისა, რომელიც კი აქამომდე თვალუწვდენელ სიბნელეში იმყოფებოდა... ჩვენ სწავლა გვესაჭიროება და რადგან სახალხო შკოლები სწავლის პირველ საფეხურს შეადგენენ, მხიარულებით უნდა მივეგებოთ ყველა საზოგადოებას, რომელსაც კი სახალხო შკოლების გამრავლება გზნუზრახავსო“².

¹ „ღრობა“, 1879 წ., № 158.

² „ივერია“, 1879 წ., № 4.

ქ.შ.წ.კ.გ. საზოგადოების დაარსებას თუმცა მეტად მკრთალად, მაგრამ მაინც გამოეხმაურა რუსული პრესაც, გაზ. „Кавказ“-მა 1879 წ. 2/IV-ს გამოაქვეყნა ცნობა, რომ „31 марта с.г. его сиятельством помощником наместника утверждён Устав Тифлиского общества распространения грамотности среди грузинского населения наместничества Кавказского“¹.

ქ.შ.წ.კ.გ. საზოგადოების დაარსების ამბავი საქართველოს ფარგლებსაც გასცილდა. იტალიაში მყოფმა ქართველებმა ქ. მილანიდან 1880 წ. წ.კ.გ. საზოგადოებას გამოუგზავნეს წერილი: „ჩმა იტალიიდან“². იტალიაში მყოფი ქართველობა ულოცავდა საქართველოს წ.კ.გ. საზ-ბის დაარსებას.

მიუხედავად მრავალი ამგვარი აღფრთოვანებით აღსავსე წერილისა, ქართველ საზოგადოებაში მაინც აღმოჩნდნენ ადამიანები, რომელნიც ეწინააღმდეგებოდნენ ქ.შ.წ.კ. გამავრცელებელი საზოგადოების დაარსებას, ვინაიდან ფიქრობდნენ, რომ წერა-კითხვის გავრცელება ხალხს სარგებლობას არ მოუტანსო. მათ მოჰქონდათ მაგალითები და აღნიშნავდნენ, რომ „სოფელში ბევრი წერა-კითხვის მცოდნენი უცოდინარებზე უფრო უსვინდისონი და გაფლიდებულნი არიან“, რომელნიც სულს უხუთავენ საბრალო მოსახლეობას და მხოლოდ საკუთარი თავის შესახებ ფიქრობენო.

გამომდინარე ამგვარი მაგალითებიდან, მათ პირველ რიგში აუცილებელ საჭიროებად მიაჩნდათ ზრუნვა ხალხის მატერიალურ-ეკონომიური მდგომარეობის გაუმჯობესებაზე, ხოლო შემდეგ სწავლის გავრცელებაზე.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ წინააღმდეგობას არ ჰქონია სერბო-ზული გამოსვლის ხასიათი. იგი მხოლოდ მითქმა-მოთქმისა და კერძო საუბრის ხასიათს ატარებდა, მაგრამ მას ჰქონდა თავისი საფუძველი.

ჯერ კიდევ 70-იანი წლების დასაწყისისათვის გრ. თარხან-მოურავი საკმაოდ მწვავედ აყენებდა საკითხს: ზრუნვა პირველყოვლისა ხალხის გონებრივ თუ ეკონომიურ განვითარებაზე? და ამ საკითხს თვითონვე სცემდა პასუხს: „ჩვენ ჯერ უნდა ვეცადოთ,—

¹ „Кавказ“ 1879 г., № 29

² სამწუხაროდ თვით წერილის ტექსტი არ აღმოჩნდა, მისი გარეკანი კი ინახება საქ. პედაგოგიურ მეცნიერებათა ინსტიტუტში.

წერს იგი,— რომ ხალხში გავავრცელოთ ნივთიერებითი სიმდიდრე, რომელზედაც განსაკუთრებით არის დამოკიდებული გავრცელება როგორც ზნეობისა, ისე გონებისა¹. როგორც აქედან ჩანს, გრ. თარხან-მოურავი უპირატესობას ეკონომიურ ფაქტორს აძლევდა, რომელზედაც, მისი აზრით, დამოკიდებული აქნებოდა საზოგადოების როგორც გონებრივი, ისე ზნეობრივი განვითარება.

ამავე საკითხს ავითარებდა შემდეგ პერიოდში „მნათობი“, ნაწილობრივ „კრებულში“. ამგვარი ხასიათის წერილებს შეხედვებით — „დროება“ — „ივერიის“ ფურცლებზე და წ.კ.გ. საზოგადოების დაარსების მოწინააღმდეგენიც სწორედ ამ წერილების ავტორთა მოსაზრებას ემყარებოდნენ.

ქართველი საზოგადოების იმ ნაწილის წინააღმდეგ, რომელიც პირველ რიგში მოითხოვდა ზრუნვას ხალხის მატერიალურ-ეკონომიური მდგომარეობის გაუმჯობესებაზე, ხოლო შემდეგ გონებრივ განათლებაზე, მთელი სიმსაფრით გაილაშქრა ილ. ჭავჭავაძემ. მან ჩვეული სიდინჯით და სერიოზულობით დაარღვია მათი დებულებანი და დაანახვა საზოგადოებას, რომ მოწინავე ქართველი ინტელიგენციის მიერ გადადგმული ნაბიჯი გონივრული, დროული და აუცილებელი იყო. „ამ ვაჟბატონებს, — წერდა ი. ჭავჭავაძე საზოგადოების მოწინააღმდეგეთა მიმართ, — სალაპარაკო ენა კი ექავებათ, მაგრამ რას ამბობენ და რას არა, იმისი კი არა ვაეგებათ რა. იმათ ეს არ ესმით, რომ ერთი და ორი წერა-კითხვის მცოდნე კაცი რომ გამოერევა სოფელში, იმას თავისი თავი ცხვარში გარეული მგელი ეგონება და უსვინდისოდ გამოიყენებს თავის სწავლას. მაგრამ ერთისა და ორის მაგვარად მთელს სოფელს რომ ეცოდინება წერა-კითხვა, მაშინ იმათ ასე არავინ აპაშაშებს. გარდა ამისა, ხალხის სიღარიბიდან გამოყვანა, სწავლა და ცოდნა ისე არიან ერთმანეთთან დაკავშირებულნი, რომ იმათ უერთმანეთოდ მნიშვნელობა არა აქვთ რა. ვინც კი იძახის ხალხს ჯერ კუჭი გაუძლოთ და მერე ვასწავლოთო, იმაზედ არ ჩაფიქრებულა, რომ გლუხკაცმა რაც უნდა სიმდიდრე შეიმატოს, თუ პატარა უკეთ ცხოვრებას არ შეეჩვია და ქვეყნიერებისა არა გაიგო რა, ისევ ისეთ ბინ-

¹ „დროება“, 1869 წ., № 29.

ქურათ და უხეიროთ იცხოვრებს, როგორც სიღარიბეში უცხო-
რია“¹.

ილიას მკაცრმა გამოსვლამ ჩაახუმა წ.კ.გ. საზოგადოების მო-
წინააღმდეგენი და ხალხის თვალში ამ საზოგადოების ავტორიტეტი
უფრო აამაღლა.

წესდების დამტკიცება, გამგეობის ამორჩევა, წევრების მიღება
და მცირედი საწევრო გადასახადი კიდევ არ იყო საკმარისი წერა-
კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების დაარსებისათვის. მას მე-
ტად ფართო მიზანი და დანიშნულება ჰქონდა, ხოლო მატერიალუ-
რი სახსარი მიზნის მისაღწევად ძლიერ მცირე. საჭირო იყო ისეთი
სახსრის გამონახვა, რათა საზოგადოებას თავისუფლად გაეშალა
სამოქმედო მხრები.

ამ მიზნით ილია ჭავჭავაძემ საკმაოდ მხურვალე მოწოდებით
მიმართა ქართველ საზოგადოებას „ივერიის“ საშუალებით. მან
ერთხელ კიდევ გაუსვა ხაზი წ.კ.გ. საზოგადოების უდიდეს მნიშ-
ვნელობას და დახმარება ითხოვა: „ეხლა საქმე ჩვენზეა. ე. ი. ქარ-
თველ საზოგადოებაზედ არის დამოკიდებული, — წერდა ილია, —
უნდა აღმოუჩინოთ რაც შეიძლება მეტი სახსარი და საშუალება
ფულით თუ სხვა რითიმე: ნურას დავზოგავთ ამ საქმისათვის. ვინ
იცის ჩვენი ბედი რარიგად დატრიალდება, თუ ეს საქმე ხეირიანად
წავიყვანეთ“².

მატერიალური სახსრის გამონახვის საქმეში დიდი როლი ითა-
მაშა ილ. ჭავჭავაძემ, რომელმაც სათავად-აზნაურო ბანკის კრებაზე
შეტად ძლიერი სიტყვა წარმოსთქვა და წ.კ.გ. საზოგადოების სასარ-
გებლოდ თერთმეტი ათასი მანეთი გადაადებინა. საკმაოდ დიდი
თანხა უწილად საზოგადოებას აგრეთვე ქუთაისის სათავად-აზნაუ-
რო ბანკმა.

თბილისის სათავად-აზნაურო ბანკის მიერ თერთმეტი ათასი
მანეთის გადადებამ წ.კ.გ. საზოგადოების სასარგებლოდ ქართველი
თავად-აზნაურობის ნაწილში დიდი აყალმაყალი გამოიწვია. მათ
არ სურდათ, რომ ბანკიდან მიღებული თანხა გლეხის შვილების და
საერთოდ დაბალი წოდების აღზრდა-განათლებაზე დახარჯულიყო

¹ ილ. ჭავჭავაძე, პედ. თხზულებანი, გვ. 175—176.

² იქვე, გვ. 117.

და აღშფოთებით გაიძახოდნენ: „განა ჩვენ კი შვილები არა გვყავს, თუ გაზრდა საჭიროა, ჯერ ისინი გავზარდოთ, შინ რომ შვილი გვიტიროდეს გარედ ტაბლას რა უნდა“-ო და სხვ. ამ საკითხსაც გამოეხმაურა ილ. ჭავჭავაძე და გულისტკივილით აღნიშნა: „ჩვენი უბედურება ის ყოფილა, არის და ღმერთმა ნუ ჰქმნას კიდევ იყოს, რომ ყველა ქართველი, გლეხია თუ თავადი, ძმად და შვილად არ მიგვაჩნია. ზემოხსენებულ საზოგადოებას (წ.კ.გ. საზ-ბას ი. ბ.) სახეში ჰყავს მთელი ქართველობა, თავადაზნაურობა კი გამოსულა და იძახის მეო და არა სხვაო“¹.

თუ ქართველი საზოგადოების მაღალი წრე უკმაყოფილებას გამოსთქვამდა წ.კ.გ. საზოგადოებისადმი დახმარების გამო, სამაგიეროდ სულ სხვა სულისკვეთება შეიქმნა დაბალ წრეებში. მაგალითად, ქართველმა ხელოსნებმა და ქარგალ-შეგირდების ერთმა ჯგუფმა ი. დ ა ვ ი თ ა შ ვ ი ლ ი ს მეთაურობით არ დაიშურეს თავისი შრომა საზოგადოებისათვის და სახაზავები, სამკუთხედები, ფარგლები და სხვა სასწავლო იარაღები შესწირეს მას. განსაკუთრებით საგულისხმეოა ის გარემოება, რომ მათ შეადგინეს სპეციალური მიმართვა სხვა ხელოსნებისადმი და ხელისმოწერაც კი გამართეს საზოგადოებისათვის შესაწირავ ფულზე თუ ნივთებზე. მიმართვაში ნათქვამი იყო: „...ყველა ჩვენგანმა თითო, შაურიც რომ გადავიხადოთ და შევსწიროთ ამ ყოვლად წმინდა საქმეს ჩვენი ღარიბი ჯიბიდან ჩვენი ღარიბი და საწყალი შვილების აღზრდისათვის, ესეც დიდ რამეს შეადგენს ჩვენთვის... ვინც ერთი შაურის მიცემასაც ვერ შესძლებს, დეე იმან მონარჩუნებული ფიცრის ნაჭრიდან გააკეთოს რამ გამოსადეგი საზოგადოებისათვის... მაშინ სკოლების დამაარსებელი ამხანაგობა ჩვენთვისაც მოიცლის და საკვირაო სკოლას და ბიბლიოთეკასაც დაგვიარსებს თბილისის ქარგალ-შეგირდებს, საიდამაც გავიგებთ ჩვენი სისაწყლისა და სიღარიბის მიზეზებს“².

მრავალმა გულუხვმა შემოწირებულებამ მკვრივი საფუძველი

¹ იქვე, გვ. 184—185.

² „ღრობა“, 1879 წ., № 45.

ჩაუყარა და მტკიცე ბურჯებზე დააყენა ქართველთა შორის წ.კ. გამავრცელებელი საზოგადოება.

ლაზარევის უნივერსიტეტის პროფესორმა, ილია ოქროსმკვიდრმა, შესწირა საზოგადოებას 6.000 მანეთი; გიორგი ქართველიშვილმა შინაგანი სესხის მომგებიანი ბილეთები 1.000 მანეთის რაოდენობით, ერთ-ერთმა მოქალაქემ ორსართულიანი ქვითკირის სახლი 20,000 მანეთად ღირებული და დავით რეპტორის საწერი იარაღების კოლექცია; პროფ. დ. ჩუბინაშვილმა თავისი მდიდარი ბიბლიოთეკა, ი. ჭავჭავაძემ და ი. შალიკოვმა ოცამდე ძველი ხელნაწერი წიგნი, ნ. ხიზანიშვილმა დავით ბატონიშვილის მიერ შედგენილი ხელნაწერი გრამატიკა და სხვა მრავალი საგანძური, რომლებიც დღეს ჩვენი სახელმწიფო მუზეუმის სეიფებში ინახება.

ამგვარად, დაარსდა ქართველთა შორის წერაკითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება, რომელიც XIX საუკუნის განმავლობაში წარმოადგენდა ნაციონალურ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის შტაბს საქართველოში; აქ ისახებოდა ცხოვრების ქარტეხილში წარმოქმნილი იდეები, რომელნიც ქართველი ერის საკეთილდღეოდ, ზშირად მრავალ დაბრკოლებათა გადალახვით, განხორციელებას მაინც პოულობდა.

ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზოგადოებამ ჩვენს ეპოქამდეც მოაღწია და თავისი მრავალმხრივი და ნაყოფიერი მოღვაწეობით მრავალი ოქროს ფურცელი ჩასწერა ქართული კულტურის ისტორიის მატრიანეში.

ილია ჭავჭავაძის წერილები მეუღლისადმი

ქვემოთ მოტანილი ილიას წერილები მეუღლისადმი (ოლგა თადეოზის ასულ გურამიშვილისადმი) მხოლოდ მცირე ნაწილია იმ დიდი ეპისტოლარული შემკვიდრეობისა, რომელიც დატულია აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში (იხ. ფონდი A:1720/15-ა).

ეს წერილები ნათელს ჰფენენ ილიას პიროვნებას, როგორც შემოქმედსა და საზოგადო მოღვაწეს, როგორც მოქალაქესა და ადამიანს. მათში მეტად აშკარად და დაუფარავად არის გამოთქმული ყველა ის აზრი და შეხედულება, რომელთა გამოტანა ფართო მასების წინაშე მკაცრი საცენზურო პირობების გამო ყოველად მოუხერხებელი იყო. წერილებში ნათლად წარმოუდგება მკითხველს დიდებული ილია მთელი თავისი შინაგანი დიდბუნებოვნობით, თავისებურებით, ილია თავისუფალი ყოველგვარი ნიღაბისაგან, ილია შეუფერავი.

ჩვენ მიერ გამოქვეყნებული რვა წერილი იმ პერიოდს ეხება, როდესაც ი. ჭავჭავაძე ქართველი მოწინავე საზოგადოების მიერ საქართველოს სათავადაზნაურო ბანკის პროექტის დასამტკიცებლად და რუსეთის ბანკების საქმის წარმოების გასაცნობად იყო გაგზავნილი მოსკოვსა და პეტერბურგში. ზოგერთი წერილი ოდნავი კუბირებით ქვეყნდება, რაც ტექსტში მრავალწერტილით არის აღნიშნული.

წერილების თარიღები (დაწერის წელი) ყველგან ჩვენს მიერ არის დადგენილი. სამწუხაროდ, ილია წელს არ აღნიშნავს. იგი მხოლოდ რიცხვსა და თვეს აწერს.

ილ. ჭავჭავაძის წერილები მეუღლისადმი ერთხელ კიდევ მთელი სიცხადით აუწყებენ მკითხველს მწერლის განუზომელ სიყვარულს სამშობლოსადმი. ის ღრმა პატრიოტული გრძნობა, რომელიც წითელი ზოლივით გასდევს ი. ჭავჭავაძის მთელ ცხოვ-

რებას, გამოიხატა არა მხოლოდ მის მხატვრულ-ლიტერატურულ მემკვიდრეობაში, არამედ კერძო წერილებშიც. მათში იგრძნობა ამ დიდი ადამიანის დაუსრულებელი ზრუნვა და ფიქრი ქართლის ბედზე და მისი ძიების დაუშრეტელი სურვილი. ილიას უდიდეს ადამიანად მიაჩნია ის, ვისაც მთელი საქართველო გულწრფელად ეყვარება, ვისაც ექნება უნარი გულში ამ ვრცელი გრძნობის დატევისა. „რამდენადაც კაცს ვრცელი გრძნობის დატევა შეუძლიან გულში, იმდენად იგი დიდია, მე რომ მარტო ყვარელი მიყვარდეს და შენ მთელი კახეთი, შენ ჩემზედ დიდი იქნები და თუ იმისთანაც იქნება, რომ მთელი საქართველო უყვარდეს, ის ორივეზე უდიდესი იქნება“. ასე ესაუბრება მოსკოვიდან ილია თავის მეუღლეს.

სამშობლოს სამსახურს ილიამ მთელი თავისი სიცოცხლე შესწირა. რუსეთში მყოფი მგზნებარე პატრიოტი ყოველგვარ გაჭირვებას ითმენს, ოდნავადაც არ ზრუნავს საკუთარ სიამოვნებაზე. „არ დაიჯერებ, — სწერს იგი მეუღლეს, — რომ ჩემ სიამოვნებაზე გროში არ დამიხარჯავს, ჯერ თეატრი არ მიხახავს, მოსკოვში კი ვიყავი, ისიც აგრონოვიჩის ხარჯზედ. ჩემი სიამოვნება მარტო ეს არის, რომ კვირაში ერთს ბოთლს ღვინოსა ვყიდულობ, ბოთლს ათ შაურად, სხვა არაფერი“.

ილია წუხს და ღრტვინავს სამშობლოს მოშორებული. არ მოსწონს მოსკოვი, ვერ ეგუება პეტერბურგს, საქართველოზედ ოცნებობს და ჩივის: „მომწყინდა აქ ყოფნა, დავიღალე მით, რომ ასე დიდხანს განვშორდი ჩემს საყვარელს ქვეყანასო“. მაგრამ საზოგადო საქმე მძიმედ აწვა მხრებზე და პირადი ბედნიერება მას ანაცვალა. „ოღონდ ის საზოგადო საქმე, რომლებშიც მე ბედმა გამრია, კეთილად წარემართოს და ჩვენი პირადი მწუხარება იმის ჭირის სანაცვლოდ იყოს“. — ასე მსჯელობს ნამდვილი მამულიშვილი.

ილია ღარიბია მაგრამ არ სწუხს სიღარიბეზე. სიმდიდრე არ არის მისი იდეალი, რადგანაც სიმდიდრე რყვის ადამიანს. „ვამი შილიონერებს, რომ ფული ბევრი აქვთ და გრძნობა ცოტა. ნეტა ჩვენ, რომ გრძნობა ბევრი გვაქვს კაცური და ფული კი ცოტა“.

თანამედროვე საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ილიას ღრმა რწმენით საჭიროა არა განცხრომა და ფუფუნება, არამედ მოქმედება, მოძრაობა, შრომა და წინსვლა უკეთესი მერმისისაჲცნ.

მაგრამ რა თქმა უნდა, ილიას მიერ სიმდიდრის უარყოფა არ
ნიშნავს საერთოდ მატერიალური დოვლათის უარყოფას. გონივ-
რულად გამოყენებულ სახსრებს დიდი სარგებლობის მოტანა შეუ-
ძლია და ილიაც ოცნებობს იქნებ მისმა ლატარიის ბილეთმა დიდ-
თანხა მოიგოს. „საუკუნოდ ბედნიერი ვიქნებით მით, რომ მრავალი
კეთილი საქმის შესრულება შეგვეძლება. ღმერთი მართლა რომ
გულთამხილავი და ყოვლად შემძლებელი იყოს სწორედ მე უნდა
ნომავებინოს ოცი ათასი თუმანი, რამდენს კეთილს დავსთესდი!..“
არ ისმინა „გულთამხილავმა“ ილიას სურვილი, მაგრამ მიუხედავად
ამისა, იგი, ვით სამშობლოს მოჭირნახულე, ყოველგვარი ანგარი-
შისა და მოგების გარეშე თესდა სიკეთეს საქართველოს მადლიან
მიწაზე.

ცარიზმის წინააღმდეგ ცხარე ბრძოლაში ი. ჭავჭავაძემ ნამუ-
სიანად გამოატარა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის
დიადი დროშა და თავისი პრინციპულობით ლახვარი ჩასცა ყველა
ჯურის ვერაც მტერს. განსაკუთრებით მკვეთრად გაილაშქრა ი. ჭავ-
ჭავაძემ ჩინოვნიკობისა და ბიუროკრატიზმის წინააღმდეგ და თავის
ერთ-ერთ კერძო წერილში მოგვცა ამ გადაგვარებულ მოხელეთა
ასეთი მკვეთრი დახასიათება, რომლის მსგავსიც იშვიათია ჩვენს
ლიტერატურულ მემკვიდრეობაში. „რას უზამ იმისთანა ხალხს, —
წერს ილია, — რომლებისთვისაც ღმერთს არც მოტვლებილ კეფა-
ში ტვინი ჩაუდვია და არც მყრალს გულში გრძნობა. მატყუებენ,
მატყუებენ და მაგ მოტყუებას ბოლო არა აქვს. ღმერთმა დაიხსნას
ყოველი ქრისტიანი ამათ ბრწყალებიან ხელში ჩაგარდნისაგან. ვერ
წარმოიდგენ რა ხალხია: ღმეჭია, ღრეჭია, ფლიდი და მურტალი.
ერთი ერთმანეთს ასხედან და რუსეთის იმპერიის საქმეს აწარმოე-
ბენ... თუ რუსეთს დაღუპავს რამე სწორედ ეს მსუნავი, ნაბუს
მიხდილი, მტაცებელი, ბრიყვი ჩინოვნიკობა დაღუპავს“.

„ბრიყვი ჩინოვნიკების“ მიერ გაწამებული ი. ჭავჭავაძე,
დროებით მოწყვეტილი საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრე-
ბას, პეტერბურგის ორუბლიან ცის ქვეშ „უსაქმოდ“ მყოფი კვლავ
ქართული კულტურის და ლიტერატურის შემდგომ განვითარება-
ზე ფიქრობს და ზრუნავს. ის უკავშირდება ახალგაზრდა ნიჭიერ
სტუდენტს ივ. მაჩაბელს და მასთან ერთად ქართულად თარგმნის
შექსპირის „მეფე ლირს“. აღტაცებულია ქართული თარგმანის

მშენებლებით, ოცნებობს მის გასცენიურებაზე რათა ქართველ საზოგადოებას აგრძნობინოს შექსპირის შემოქმედებითი გენიის სიდიადე.

პეტერბურგში აწყობს მომავლის გეგმებს. მართალია, უსიმომავალი ილიას უზრუნველი ცხოვრების სახით არ წარმოუდგება. მან ძალიან კარგად იცის, რომ მისი მომავალი ცხოვრება აღსავსე იქნება „ქვეყნის სიავესთან“ ბრძოლით, ხედავს, რომ მატერიალური ხელმოკლეობა განუყრელ მეგობრად აპყიდებია, მაგრამ იმედა მასში მაინც ძლიერია. „სიღარიბე, რომელიც ჩვენ მოგველის, — ანუგეშებს ილია მეუღლეს, — ისე საშიში არ არის, როგორც ჩვენ და ათას სხვათ ჰგონიათ, ... ქვეყანაზედ თავის დარჩენა ძნელი არ არის... ჩვენ გავიკაფავთ გზას და გავიმინდვრებით“.

სიმტკიცე და შეუპოვრობა, პრინციპულობა და პირდაპირობა, გულმაგრობა და სულგრძელობა ილიას დამახასიათებელი თვისებებია და მას ღრმად სწამს, რომ ყოველივე ეს და მათ შორის „გულმაგრობა კაცისათვის დიდი ღონეა ქვეყნის სიავესთან ბრძოლაში“. მაგრამ ამ ბრძოლაში იცვითება ილიას ნერვები და დრო და დრო მწუხარებით შესჩივის იგი თავის სულიერ მეგობარს: „ერთი წუთი დღე და ღამე მოსვენება არა მაქვს... აქეთ იქით მტრობას, ცილისწამებას, ათასნაირ მწუხარებას, ჭირსა და ვაი ვაგლახს ძლივს ავდივარ, ძარღვები სულ მომეშალა, ღონიდან დავიცალე, ჩემს საკუთარს ბედნიერებისათვის აღარ ვცოცხალვარ“.

ეს იყო გულწრფელი ჩივილი ადამიანისა, რომელიც მთელი სიცოცხლის მანძილზე წარბშეუხრელად ემსახურა „ქართლის ბედის“ ძიების საქმეს.

წერილი პირველი

ჩემო საყვარელო ოლიკო! მგონი ჩემზე ძალიან ჯავრობ, რომ ეს მეორე წიგნი ასე დაგიგვიანე. შენმა გარდამ ესეთს ვაი ვაგლახში ვარ, რომ მეტი რა იქნება. თუმცა ჩვენის უსტავის! დამტკიცების საქმე ძალიან კარგად მიდის, მაგრამ ჩვენ არა ბანკში? არ გვიშვებენ, რომ რაიმე შევისწავლოთ. საშინელ გაჭირვებაში ვართ. ქალაქში მივსწერე ეს ჩვენი გაჭირვებული გარემოება და არ ვიცი რა პასუხი მომივა. ფულები თითქმის სულ შემომეხარჯა.....

თუმცა ეს მოსკოვი დიდი ქალაქია, მაგრამ მე თითქმის სრულიად მოწყენილი ვარ..... ნეტავი ფული მქონოდა, რომ შენც წამოსულიყავი ჩემთან, რომ ერთად გვეცხოვრა „ერთ — სულ და ერთ — ხორც“, როგორც საღმთო წერილი გვიწერს. რაკ კი ჩემს საქმეებს გავათავებ ხოლმე, დავბრუნდები შინ და მთელი დანარჩენი დღე მარტოკა ვგდივარ სახლში. ერთხელ საღამოზედ პეტროვსკი პარკში წვედი, იქ რაღაც შატო-დე-ქაერ არის და წარმოდგენებია ხოლმე. მაგრამ ისეთი სალახანურო წარმოდგენა ვნახე, რომ ჩემს თავს სიტყვა მივეცი, რომ მეორედ აღარ წავიდე. წარმოიდგინე, ფრანკუზული ტრუპპაა. ქალი თუ კაცი სულ უნამუსობას უჩვენებენ პუბლიკას, და უნდა გითხრა, რომ თითქმის მთელი მოსკოვის მაღალი ხალხი იქ ატარებს ყოველ საღამოს. დასწყევლა ღმერთმა!.. დაილოცა კიდევ ჩვენი ნამუსიანი ტფილისი და უფრო ნამუსიანი და მშვიდობიანი ბაქო! ტყუილია ჩვენი დალოცვილის ქვეყნისთანა.

... ნუ შეწუნდები ჩემო კარგო ოლიკო! მეცა ვწუხვარ უშენობას, მაგრამ ვითმენ მწუხარებას. ოღონდ ეს საზოგადო საქმე, რომელშიაც მე ბედმა გამრია, კეთილად წარიმართოს და ჩვენი პირადი მწუხარება იმის კირის სანაცვლოდ იყოს. რამდენადაც კაცს ვრცელის გრძნობის დატევა შეუძლიან გულში, იმდენად იგი დიდია, მე რომ მარტო ყვარელი მიყვარდეს და შენ მთელი კახეთი, შენ ჩემზე დიდი იქნები და თუ იმისთანაც იქნება, რომ მთელი საქართველო უყვარდეს, ის ორივეზე უდიესი იქნება.

„ავციოლია სიყრმიდანვე ჩვენ ქართლის ბედმა და დაე გვაძახონ, — ჩვენ მის ძებნით დავლიოთ დღენი“. ეს ჩემი ლექსი³ გახლავს, თუ გაიხსენებ. ამ ლექსს გიგზავნი შენ და თან ვატან ჩემს სიყვარულს, ოლიკოსთან ზედ დაკვდომილ კოცნასა და ხვევანს.

საუკუნოდ შენი ილია ჭავჭავაძე.

28 ივლისი, (1873 წ.)⁴

მოსკოვი.

შენიშვნები

I. იგულისხმება სათავადაზნაურო ბანკის წესდება, რომელიც შემუშავებულ იქნა საქართველოში და რუსეთში გაიგზავნა დასამტკიცებლად.

2. რუსეთში მყოფი ილია ჭავჭავაძე ცდილობდა გასცნობოდა რუსეთის ბანკების საქმის წარმოებას, რათა იქ მიღებული გამოცდილება, საქართველოს სათავადაზნაურო ბანკის საქმის წარმოებაში გადმოეტანა, მაგრამ ნებართვის მიღება რომელიმე ბანკში შესვლისა და მისი საქმის წარმოების გაცნობისა ილიასათვის მეტად ძნელი შეიქნა. 1873 წლის 3 აგვისტოს ილ. ჭავჭავაძე მოსკოვიდან თავის შეგობარს ვასილ მაჩაბელს ამის შესახებ სწერდა: „ვიღე თავი და პირდაპირ მოსკოვის ბანკის უბრაველიუშთან (ვილაც ვოლკოვი გდია) შევეხეტე. უაპბე ყოველივე ჩემი ნაღველი შესაფერის წინასიტყვაობითა, ვეცადე, რომ იმისი კაცობრიული გული ამეძრა ჩვენდა საკეთილოდ, მაგრამ ცერცვი კედელს, ვერაჩვენი საქმე“ (იხ ი. ჭავჭავაძე. წერილები, ტ. I, გვ. 42—43).

ფრით ვერ მოვიბიძგე, ისეთი ბრძოლა რამ ყოფილა. გადაწყვეტილი უარი მითხრა, ვერას გზით ნებას არ მოგცემთ, რომ ჩვენი წესი შეისწავლო... ცუდად არის თითქმის მთელი თვე მოუხდა, ამის შემდეგ, ილიას თხოვნა და ხვეწნა-მუღარა ბანკში შესვლის ნებართვის მიღებისათვის და მხოლოდ აგვისტოს მიწურულში მოახერხა მოსკოვის საკრედიტო საზოგადოების ბანკში შესვლა. 1873 წლის 25 აგვისტოს იგი სწერს ვას. მაჩაბელს: „გავარიგე ბანკში შესვლა, ხოლო პოზემელნი ბანკში კი არა, Московском Кредитном Обществе в существенных чертах, схожих с нашим будущим банком (იქვე გვ. 44).

3. ლექსი, რომლიდანაც ილიას სტრიქონები მოაქვს, არის „ჩემო კალამო“... დაწერილია 1861 წ. ოქტომბერში, ყვარელში.

4. წერილი უნდა ეკუთვნოდეს 1873 წელს, რადგან ილიამ ამ წელს დაანება თავი დუშეთის მარტის მომრიგებელი მოსამართლის თანამდებობას და ამავე წლის განაფხულის მიწურულს გაიგზავნა რუსეთში საადგილმამულო ბანკის წესდების დსამტვიცებლად და რუსეთის ბანკების საქმის წარმოების გასაცნობად.

წერილი მეორე

საყვარელო ოლიკო! ეხლა მე პეტერბურგში ვარ და ვსდგევარ на Караванной улице в доме Мальцова, квартира № 7. აქ კი უფრო არა ვარ ისე მარტოდ-მარტო, როგორც მოსკოვში ვიყავი, იმიტომ, — რომ აქ ბევრი ჩვენი ყმაწვილები არიან. სანდრო ამერიკანელიც აქ არის. იმათ შორის ვაინაჩრობით ვატარებ დროებას, ახ, ნეტავი შენც ჩემთან იყო და სხვა არა მინდარა. საშინლად მიხდა ჩემს ქვეყანაში წამოსვლა და შენი მოხვევნა, მაგრამ „ამაო ჩემო იარალი, სად ჩემი ნატვრა და ჩემი როტვა!“.

ეს ეს არის შენი მოკლე წიგნი მომივიდა და ძალიან მიამა... ჩემო კარგო! შენ მწერ, თერთმეტი თუმანი დამრჩაო, ვაი რომ სრა. მე აქ ატრონოვიჩმაც მომცა და მამიკონოვისაგანაც მომივიდა.

მაშასადამე სულ ერთი თუმანიღა გაქვს. ფრიად ცუდი! ფრიად ცუდი! „ესტირი და ვორიალებ“ აგრე ჩვენის ფინანსების გამოღვევაზე, მაგრამ ჩვენი შემწე იყოს მაღალი ღმერთი, რომელსაც არა აქვს ისეთი ჩვეულება რომ ფულები ციღამ ჩამოყაროს. მაგრამ მაინც კიდევ იმედია. რამდენი ჩვენწედ უფრო უფულოა და უნუგეშო. თუ კი ისინი თავს არ იტკივებენ, მე და შენ ხომ სიხარული გვეკუთვნის. ვიყვნეთ ორნი ტოლნი, ორნი მეგობარი გულ უზვად და ჯიბე კუტრად, უფრო სუბუქად ვივლით, იმიტომ, — რომ გულ-უხვობას წონა არა აქვს.

არ ვიცი დღეს რა მოხუჩვებს. თითქოს ჯბებში მილიონი მქონდეს. შენმა წიგნმა თუ მასიამოვნა? სწორედ ეგრეა ჩემო სანახავად სანატრელო მეგობარო! ვაი მილიონერებს, რომ ფული ბევრი აქვთ და გრძნობა ცოტა. ნეტა ჩვენ, რომ გრძნობა ბევრი გვაქვს კაცური და ფული კი ცოტა. ორივე ერთად რომ იყოს მეტისმეტია. ამით ვინუგეშოთ და დავსდუმდეთ.

მიკვირს, ღმერთმანი, ჩემი წიგნების დავგიანება. ერთი წიგნი, რომელსაც შენ ელოდი, აგრონოვიჩის გამოვატანე და კვირას უხდა მიგელო, მეორე წიგნი ოთხ დღეს უკან მოგწერე და ისიც აქამდინ მიღებული გექნება. ამ უკანასკნელ წიგნში მოგწერე შენის ყვარელში წასვლის თაობაზედ. ამაზედ ვჰსწუხვარ, რომ შენ უფულოდ დამრჩი, მაგრამ ყვარელს რომ მიხვალ გაჰყიდი რასმეს და ფულიც იქნება. აბა ვინძლო ყოჩაღად მოიქცე და მამულს კარგად მოუარო. სულ ამას ჩივოდი, რომ მოსავლედი არა მაქვსო რა და რა გავაკეთოვო. აი ჩემი მამული, შენი ჭირის სანაცვალოდ შენთა ფებთა ქვეშ ფაინდაზად გამიშლია.

ჩემი საქმეები ეხლა ცოტათი გამიკეთდა, მხოლოდ ბოლო არ მოელო, იმიტომ — რომ ქალაქიღამ სხვა ბევრი რამ მომახვიეს გასარიგებლად. თუმცა ოცდაათი თუმანი კიდევ დამინიშნეს, მაგრამ ისეთნაირად დამინიშნეს, რომ ჩემი ღირსება ნებას არ მაძლევეს, რომ ის ფული მივიღო. ამისათვის უარყვავ ის ფული სრულის ჩემის ადამიანობის საზიზღარობითა. გლახა-ამპარტივანიო, იტყვიან ჩვენში. თავისის ღირსების დაცვა ყოველის მოვალეობაა. მგონი შენც დამეთანხმები. ფულიანს უკეთურობას ჰსჯობს უფულო ღირსება...

აქ, პეტერბურგში, მე დავდივარ ჩვენ ძველ პროფესორთან

ჩუბინოვთან², ვარვარა ილინიშნასთან³, რომელმაც შენ სიყვარულით მოგიკითხა. ვანო ორბელიანთან, ლადო ამილახვართან და ამ დღეებში ვნახავ გიორგი შარვაშიძესაც,⁴ რომელიც ჩემთან ერთად ლიუო და მე შინ არ დავხვდი. თუმცა არ ვიცნობ, მაგრამ მოსულიყო ჩემ სანახავად. აქ უფრო ცოტაოდენი გართვა მექნება. იმიტომ რომ ჩვენებში ვტრიალებ...

ახლა ასეთს გუნებაზედ ვარ, რომ ძალიან კარგს ლექს დავწერდი, რომ თერთმეტს საათზედ ცარსკი სელოში წასასვლელი არ ვიყო საქმეების გამო.

ჩემს უფულობაზე ნუ ინადვლი. აქ ფულის შოვნის სახსარი მაქვს თუ დამჭირდება. დღესა მაქვს სულ თორმეტი თუმანი და სახლის ქირა ერთის თვისა წინ მიღებული. შენმა გარდამ, არ ვიცი რად მეხარჯება ეგრე მალე ფული. არ დაიჯერებ, რომ ჩემს სიამოვნებაზედ გროში არ დამიხარჯავ. ჯერ თეატრი არ მინახავს, მოსკოვში კი ვიყავი, ისიც აგრონოვიჩის ხარჯზედ. ჩემი სიამოვნება მარტო ეს არის, რომ კვირაში ერთს ბოთლს ღვინოსა ვყიდულობ, ბოთლს ათ შაურად, სხვა არაფერი. იყავი მშვიდობით, ჩემო კარგო, და მანუგეშე მე, მომიკითხე ყველანი.

შენი საუკუნოდ ილია ჭავჭავაძე.
12 სექტემბერი 1873 წ.

შენიშვნები

1. ეს სტრიქონი ამოღებულია გრ. ორბელიანის ლექსიდან „იარალის“. იგი პოეტის მიერ დაწერილია 1832 წ. ნოვგოროდში. ამ შემთხვევაში საყურადღებოა ის გარემოება, რომ მთელ რიგ ადგილებს გრ. ორბელიანის შემოქმედებიდან ილ. ჭავჭავაძე იყენებს არა მხოლოდ მხატვრულ ნაწარმოებებში (მაგ. გრ. ორბელიანის სტრიქონები ლექსიდან „სალამო გამოსალმებისა“ ილიას გამოყენებული აქვს „მგზავრის წერილებში“. აქვე ილიას მოაქვს ადგილები „სადღეგრძელოდან“ და სხვ.), არამედ კერძო წერილებშიც, რაც ერთხელ კიდევ ცხადყოფს იმ გარემოებას, რომ ილია გრ. ორბელიანს, როგორც მხატვრული სიტყვის ოსტატს, დიდად აფასებდა.

2. დავით იასეს-ძე ჩუბინაშვილი (1814—1891) დაიბადა თბილისში. სწავლობდა პეტერბურგის გიმნაზიაში და შემდეგ უნივერსიტეტში. 1939 წ. შევიდა სამსახურში საგარეო საქმეთა სამინისტროს აზიურ დეპარტამენტში. 1844 წ. დაამტკიცეს პეტერბურგის უნივერსიტეტში ქართული ენის კათედრის დოცენტად. დ. ჩუბინაშვილი ცნობილია, როგორც ლექსიყოვრადი და ფი-

ლოლოგი. იგი პირველი ქართველია, რომელიც პეტერბურგის უნივერსიტეტში არჩეულ იქნა პროფესორად. 1953 წლიდან იგი ამ უნივერსიტეტში ქართული ენისა და ლიტერატურის კათედრას განაგებდა, ხოლო 1863 წლიდან ქართული და სომხური ენებისა და სიტყვიერების კათედრის გამგედ იყო. 1871 წ. შეასრულა სამსახურის ვადა და კათედრას თავი დაანება.

3. ვ ა რ ვ ა რ ა ი ლ ი ნ ი შ ნ ა — ილია ბატონიშვილის ასული, გრ. ორბელიანის ძმის, ილია ორბელიანის მეუღლე.

4. გიორგი შარვაშიძე (1846 (?) — 1918) აფხაზეთის უკანასკნელი მთავრის შვილი, პოეტი, დრამატურგი, საზოგადო-პოლიტიკური მოღვაწე. კრიტიკულ-ისტორიული ნარკვევი გ. შარვაშიძის შესახებ და თვით შარვაშიძის ლიტ. მემკვიდრეობის ერთი ნაწილი გამოაქვეყნა აკად. სიმ. ჯანაშიამ (იხ. გიორგი შარვაშიძე. 1946 წ. სუხუმი. აფხაზეთის სახელგამი).

წერილი მესამე

ჩემო საყვარელო და სანატრელო კარგო ოლიკო! გუშინდლამდინ დიდს მწუხარებაში ვიყავი, რადგანაც მთელი სამი კვირა შენი წიგნი არ მამდიოდა. ხან რა ვიფიქრე და ხან რა. მგონია, რომ შენ ბაქოლამ კარდანახს წახვედი და წიგნები ამის გამოს დამიგვიანებ-გუშინ შენი სამი წიგნი ერთად მომივიდა და ვერ წარმოიდგენ რა რიგად მიამა შენის ამბვის გაგება და შენი მშვიდობით, გულ გაუტეხლად ყოფნა. ეგრე ჩემო ოლიკო, ოღონდ შენ ნუ მომიწყენ, შენ გულს ნუ გაიტეხ და კაი დედა-კაცობა გამოიჩინე და ყველაფერი სხვა ჩემთვის ადვილი ასატანელი იქნება. შენ რომ არაფერს შიშობ, არც მე არაფრის შიში მექნება, — და გულმგებობა ხომ იცი კაცისათვის რა დიდი ღონეა ქვეყნის სიავესთან ბრძოლაში. შენმა წიგნებმა სწორედ ფეხზე დამაყენეს და გამაცოცხლეს. მადლობელი ვარ, ჩემო კარგო და დაუფიწყარო ცოლო და მეგობარო! სიღარიბე, რომელიც ჩვენ მოგველის, ისე საშიში არ არის, როგორც ჩვენ და ათას სხვათ ჰგონიათ. სიღარიბე ბრძოლაა, სიმდიდრე განცხრომა, — და განცხრომა, ჩემი მოხევისა! არ იყოს, საფლავშიც გვეყოფა. მინამ ვართ, კაცად და ცოცხლად ვიყვნეთ და როცა არ ვიქნებით, მაშინ განვისვენოთ შეურყეველის მშვიდობიანობითა.

მომწყინდა აქ ყოფნა და დავიღალე მით, რომ ესე დიდხანს განვშორდი ჩემს საყვარელს ქვეყანას, სადაც იმყოფება ჩემი საყვარელი ოლიკო. მაგრამ რას იქ? დრო შემემთხვა იმისთანა, რომ ეგ მოწყენილობა ჩემთან უნდა სუფევდეს, ვიდრე კისრად ადგბულს საქმეს ცუდად თუ ავად ბოლო მოეღება. ახ, ნეტავი შეძ-

ლება მქონდა, რომ შენც ჩემთან ყოფილიყავ. მაშინ რა მიჭირდა? ისა ჰსჯობია რომ აუსრულებელი ნატვრა გულიდამ ამოვიღო, თორემ როცა შენ მაგონდები და ჩვენი მოშორება, გული ტკივილს დამიწყებს ხოლმე. ეჰ, რაც არის, არის! ვითმინოთ, ვიდრე მოითმინება, ვიდრე ძალა და ღონე კაცად-კაცობისა კიდევ გვერჩის.

ჩვენი ბანკის საქმე ხათბალა გახდა. ის უფალი, რომლის ხელშიაც არის ეგ საქმე, საძაგელი, უგულო და უადამიანო კაცია. თუმცა არ შეუძლიან იმდენი, რომ საქმე საბოლოოდ გააფუჭოს, მაგრამ აგვიანებს კი და პირდაპირ ყველაფრით გვაჩვენებს, რომ მაგისტანა საქმე უქრთამოდ ვერ გარიგდებათ. აბა ქრთამის მიცემა როგორ შეუძლიან ჩვენს კუტრს ბანკსა! ორშაბათს ვაპირობ იმასთან წასვლას და ჩხუბსა. აქამდის ვეფერებოდით, ვეხვეწებოდით, ხელში ვუკვდებოდით, მეგონა, რომ ამით იქნება დავიყოლიო მეთქი. მაგრამ ამან ყოველმა ვერ გასჭრა. ეხლა ვაპირობ ჩხუბსა და დიდს ჩხუბსაცა. ვნახოთ რა გამოვა.

ამას წინათ ვიფიქრე: მოდი წავიდე შინ მეთქი, რისთვის ვიტანჯები და ვწვალობ მეთქი? მაგრამ შენმა წიგნებმა კიდევ გული მომცეს და ვჰსთქვი: ეს ხომ ჩემგან სილაჩრე იქნება, რომ გაუთავებლად საქმე დამრჩეს; ეგ ბრძოლის ველიდან გაქცევა იქნება და სირცხვილი მეთქი. ვინ რას იტყვის? ხომ მიწასთან გამასწორებენ მეთქი. მერე ჩემი ოლიგოც ასე ყოჩაღად არის და რაზედ უნდა დავფრთხე და საქმეს გავექცე მოღალატესავით. ეგრე, ჩემო კარგო, დავიტრიალე შერყეული გული და კვლავ გავიმაგრე. იცი ამის მიზეზი ვინ არის? ერთი ქალია, იქ შორს, ჩემგან, რალაც ბაქოს ქალაქს ეძახიან, იქ იმყოფება, სახელად ოლიგო ჰქვიან, — სულ იმანა ჰქმნა, რომ მე კიდევ ფეხზედ დავდეგ გულჩვილობას და სილაჩრეს არ დავემორჩილე. კიდევ მადლობელი ვარ შენი ჩემო ოლიგო!....

ესე, ჩემო კარგო ოლიგო! იყავ მშვიდობით, ჩემდა ნუგეშად, ჩემდა სასიხარულოდ და ჩემდა გასამხნეველად. ქვეყანაზე თავის დარჩენა ძნელი არ არის. დამერთი მოწყალეა, ჩვენ გავიკაფავთ გზას და გავიმინდვრებთ. მომრკითხე ყველანი.

შენი და საუკუნოდ შენი ილიგო ჰავჭავაძე

29 ოქტომბერი.

პეტერბურგი

1873 წ.

1 იგულისხმება „მგზავრის წერილების“ მოქმედი პირი მოხვევე ლელთლუნია, რომელიც ავტორთან ბაასში ამბობს: „რამ არნ მშვიდობა ცოცხალ კაცთათვის? რამ არნ მტერობა, თუ ერი ერობს? ცარიალ მშვიდობა მიწაჩიც გვეყოფის“.

წერილი მეოთხე

ჩემო საყვარელო ოლიკო! კიდევ დამიგვიანდა შენი წიგნები და ვწუხვარ, უსათუოდ იმიტომ დამიგვიანდა, რომ ეხლა ქალაქის ფოშტით წამოვიდოდა შენი წიგნი. ჩემო კარგო! რასა იქ და როგორ ხარ? თუ ჩემს ამბავს იკითხამ ვერა ვარ კარგად, იმიტომ, რომ ძალიან მომწყინდა უშენოდ ყოფნა და აქაურობა....

გუშინ წინ სამინისტრომ მაცნობა, რომ ჩვენი უსტავი პირველი იანვრამდინ უსათუოდ წარსდგება გოსუდარსტვენი სოვეტში. თუმცა ამ ამბავმა ძალიან შემაწუხა, მაგრამ კიდევ კარგი, რომ გადაწყვეტილი მაინც შევიტყვე. ჩემი აქ დარჩენა იმ დრომდე აუცილებელია და ძალიან საჭირო. ჯერ ვიფიქრე წამოვიდე მეთქი, მაგრამ მენანება ამოდენა შრომის უქმად დარჩენა. მერე ჩვენს მოკეთებებს როგორღა გადაურჩებოდი. ისევ ის ვარჩიე, რომ რაკი ამაზედ თავი დავსდე, ბოლომდინაც გავიყვანო, თორემ სირცხვილს ვერ აუვალთ... ამ წიგნს კი გწერ, მაგრამ არ ვიცი კარდანახში იქნები თუ ბაქოს. რადგან შენ იწერებოდი, რომ ნოემბრის დამლევს წავალთო, ამიტომ ამ წიგნს კარდანახში გწერ...

აქაური ამბები რა მოგწერო: მე უსაქმობის გამო ანგლიური ჯენის სწავლას შევუდექი და შექსპირის ტრაგედიას კაროლ ლირს ვჰსთარგმნი სხვასთან ერთად!. აქედამ რომ მოვალ ანგლიური მეცოდინება იმდენად, რომ სუბუქი თხზულების წაკითხვა შემეძლოს. სხვა არაფერი გასართობი არა მაქვს რა. ხანდისხან ვანო ორბელიანთან შევალ ხოლომე და ზოგჯერ ვარვარა ილინიშნასთან. სხვაგან არსად დავდივარ, სულ შინა ვგდივარ და შენს ნახვას ვნატრულობ ხოლმე. ცუდი ქვეყანაა ეს პეტერბურგი, ეს სამი თვეა თითქმის მზე არ დამინახავს. ნეტა მითხრა, აქ როგორ ცხოვრობენ, მილიონი რომ მომცენ, აქ ცხოვრებას არ ვინდომებდი... და თუ ამასთან უსტავიც დამტკიცდება, ჩემს ბედს ძალღი არ დაჰყევს. დიდს იმედს კი იძლევიან და არ ვიცი ჩვენი ბედი როგორ გაჰსჭრის. მე იმისთვის კი არ ვარ ესე მოწადინებული, რომ ჯამაგირი შექნება მეთქი, —

არა, მე სხვა ათასი ფიქრი და წადილი მაქვს, მე თვითონ იქნება
მაგ ბანკის საქმეს სულაც თავი დავანებო, უმადურებთან საქმის
დაჭერა ძნელი ყოფილა.

იყავ მშვიდობით ჩემო კარგო და გულითაღო მეგობარო.

საუკუნოდ შენი ილია ჭავჭავაძე

1873 წ. 21 ნოემბერი.

შენიშვნა

1. ბანკის საორგანიზაციო საკითხების გამო ილიას მოსკოვიდან პეტერბურგში მოუხდა გამგზავრება. სახელმწიფოებრივ აპარატში გამეფებულმა ბიუროკრატიზმმა ილიას აქაც გაუჭიანურა საქმე. თავისუფალი დრო საკმაოდ ჰქონდა და ხელი მიჰყო ინგლისური ენის შესწავლას. პეტერბურგში ყოფნის დროს ილიამ გაიცნო ივანე მაჩაბელი (1854 — 1898 წ.), რომელიც ამ დროს პეტერბურგის უნივერსიტეტში სწავლობდა საბუნებასმეტყველო ფაკულტეტზე და რომელსაც უკვე ჰქონდა დაწყებული შექსპირის „მეფე ლირის“ თარგმნა. (იხ. „დროება“ 1872 წ. ვას. მაჩაბლის წერილი). ილია შეუამხანაგდა ივ. მაჩაბელს და მათ ერთად განაგრძეს თარგმანზე მუშაობა.

არისტო ქუთათელაძე ასე გადმოგვცემს ილიას და ივანე მაჩაბლის მუშაობას თარგმანზე: „ერთ მხარეს ილია მჭდარა, მეორე მხარეს — ივანე. ივანე სწერდა, ილია — უკარნახებდა. როცა რომელიმე ადგილის თარგმნა გაუძნელდებოდათ, ილია წამოდგებოდა და შივიდოდა ფანჯარასთან, რომელიც ფარდით იყო ჩამოფარებული. იქ შუბლს შოისრესდა და შესაფერი სიტყვის მოძებნით გახარებული მიმართავდა ივანეს: „დასწერე“. ილია ამ ჩამოხველებულ ფანჯარას მუხის კუთხეს უწოდებდა“ (იხ. ი. გრიშაშვილის „ი. ჭავჭავაძე და ქართული თეატრი“. ილიას საიუბილეო კრებული, 1939 წ., გვ. 83—84).

წერილი მეხუთე

ჩემო ძვირფასო და სანატრელო ოლიეკო! შენი წიგნი კარდანახილამ მომივიდა და ორნაირად მასიამოვნა: ერთი რომ შენ მშვიდობით მისულხარ და მეორე იმით, რომ ხუთი ურემი ღვინო მოგსვლია. კიდევ მადლობა ღმერთს! როგორც იქნება ხელსმოვინაცვლით. შენი ჭირიმე, ოლიეკო ყვარელში რო გახვიდე ყველაფერი კარგად გასინჯე. მე რომ წამოვედი, ისე დავაწყვეთ მე და პოდრიაჩიკმა, რომ აგური, კირი, კრამიტი ერთად უნდა დაგვეწვა: ხეტყე. სახლისა, კარი და ფანჯარა მოტანილი უნდა იყოს. ერთი კარგად სულ ყველაფერი დაწვრილებით შემიტყე და მომწერე. აგური, კირი, კრამიტი დაუწვავთ თუ არა, ხეტყე, კარი-ფანჯარა მოუტა-

ნიათ, ან ქვიშა და ქვა უზიდნიათ? ახ, როდის იქნება... 'შინ მოვიდვ?' ვერ წარმოიდგენ რა რიგად გულ ჩათუთქული ვარ ამ უბედურს ქვეყანაში და რა რიგად გული მაინდ მოისწრაფის, რომ დიდის ხნის უნახავი ოლიკო ნახოს.

თუ შენ კარგად მოიქცევი, ღვთის მადლით სახლის მასალა სულ შინ გვექნება მოგროვილი ჩემს მოსვლამდე და ძალიან მაამებ, რომ ეგ ეგრე მომიხდინო. თუმცა კუტრები ვართ, მაგრამ თუ სახლი როგორმე მოვიხერხეთ, როგორც იქნება თავს დავირჩინთ და ვიცხოვრებთ თუ ქალაქში არა სოფელში მაინცა. ხომ იცი რომ ჩემი ნატვრა ის არის, რომ სოფლად ვიცხოვრო და ხილად ქალაქში ჩავდიოდეთ. შენი ჰირიმე ოლიკო, შენებურად დატრიალდი და გაისარჯე, რომ სახლის აშენებას დაბრკოლება რამ არ მიეცეს, თუ პოდრიაჩიკმა ფული გთხოვოს, როგორმე უშოვე და ცოტ ცოტა აძლიე ისე ორ თუმნობით, სამ თუმნობით, რომ ხელი გაიმართოს და არ დაბრკოლდეს.

ნინო¹, ნიკოლოზ² თავის შვილებით მომიკითხე. გაზილას³ ამბავს არას იწერები? როგორ ბრძანდება ჩემი ფილოსოფოსი გაზილა? მიშკა⁴ აპოვნინე. მაპატიე რომ ასე ცოტას გწერ...

შენი საუკუნოდ ილია ჭავჭავაძე.

1873 წ. 15 დეკემბერი.

შენიშვნები

1. ნინო — ილ. ჭავჭავაძის უფროსი და. ცოლად ჰყავდა ნიკოლოზ აფხაზს.
2. ნიკოლოზი — ნ. აფხაზი, — ილიას სიძე, ნინოს მეუღლე.
3. გაზილა — ილიას ძაღლის სახელია.
4. მიშკა — ილიას ცხენს ერქვა.

წერილი მეექვსე

ჩემო უსაყვარლესო და სანახავად სანატრელო ოლიკო! ამას წინად მწერდი რომ ამ დღეებში ყვარელში გავალო და არ ვიცი გახვედი თუ არა. თუ გახვედი, რა ნახე, რა გაიგე ყოველიფერი დაწვრილებით მომწერე. შენი ჰირიმე ჩვენი სახლის და შენობის ვითარება კარგად შეიტყე და სულ ყოველი ვრცლად და დალაგებით მომწერე.

ამას წინად ფინანსის სამინისტროდამ ქალაქი მომივიდა, რომ თქვენს უსტავსო პირველ იანვრამდე გადავცემთო გოსუდარ-

სტვენნი სოვეტში. ვზივარ და ველი ამ ბედნიერებას მოღრმულ-
ლი, ვითარცა პეტერბურგის დღე. გუშინას წინ რევუზ ანდრონიკო-
ვისაგან ტელეგრამა მომივიდა და მწერს, რომ ნაბლუდატლნი
კომიტეტმა ფული დაგინიშნაო და ამასთან წიგნიც მოგწერაო. არ
ვიცი რა ფულია და რა წიგნი? მე მგონია, მე იანვარში მომიხდეს
წამოსვლა და ჯერ კი მაინცლა მაინც სწორედ და გადაწყვეტილად
არა ვიცი რა.

ვერ წარმოიდგენ ჩემს უბედურებას და უგემურს გარემოებას!
ვგდივარ დილიდამ საღამომდე შინ და თუ გავალ ისიც სასიეროდ.
იმ დღეს გიორგი შარვაშიძესთან ვიყავი, აი მთავრის შვილი რომ
არის. ამას წინად თითონ მოვიდა მთხოვა შექსპირის ტრაგედია,
კოროლი ლირი, რომელიც ქართულად ანგლიურიდამ გადავთარ-
გმნეთ, წაგვიკითხეთ. წავედი წასაკითხად, კარგა ბლომა ხალხი იყო
და ძალიან მაიწონეს, ასე იფიქრე ქალებმა იტირეს და კაცები კი
სულ აფერუმს იძახოდნენ. მართლა და თარგმანი მშვენიერი რამ
გამოვიდა, ასეთი კარგი წამკითხველი მთარგმნელებს დავგლოცა-
ვენ. ქალაქში რომ ჩამოვალ, გვინდა წარმოვადგინოთ! სცენაზე
მშვენიერი რამ იქნება ვერ წარმოიდგენ რა რიგად კარგად გამოვი-
და ქართულ ენაზედ². არც ერთი რუსული თარგმანი ქართულს არ
შეედრება. აი: ღვთის მადლით, როცა მშვიდობით მოვალ მოვიტან
და კარდანახში წავიკითხავთ და თუ არ გატიროთ ცუდი კაცი ვიყო.²
შენ ხომ იცი, რომ ჩემი ნაჯლაბნის ქება მე თითონ არ მიყვარს,
მაგრამ ეს ისეთი თარგმანია რომ არ ვაქო ცოდვა იქნება.
აქაური ყმაწვილ კაცობა მაგ თარგმანისათვის გაგჩეხულია და
აღტაცებაში მოსული.

ამ დღეებში ვიიგრიშების ლატარია იქნება. წარმოიდგინე ერ-
თი ბილეთი ვიყიდე და დიდი იმედი მაქვს თუ ოცი ათასი არა შვი-
დი ათასი თუმანი მაინც მოვიგო. მაშინ ჩემს საყვარელ კუკლუშკას
მივწერ, რომ პეტერბურგისაკენ გამოფრინდეს. ნეტავი შენის სიცო-
ცხლით მოვიგო. მაშინ უყურე ჩვენი ყოფა! საუკუნოდ ბედნიერი
ვიქნებით მით, რომ მრავალი კეთილი საქმის შესრულება შეგვე-
ძლება. ღმერთი მართლა რომ გულთამბილავი და ყოვლად შემძლე-
ბი იყოს, სწორედ მე უნდა მომაგებინოს ოცი ათასი თუმანი,
რამდენს კეთილს დავჰსთესდით!.. მაგრამ... ეჰ! რაც იქნება იყოს.
ნატვრა ხშირად გულის და ქეიფის დასუსტებას მოასწავებს. ნა-

ტვრითაც ბევრი გვინატრია და არა გამოსულა რა. რო გამოვიდეს? შენ მაშინ რას იტყვი, ჩემო კარგო კუკლუშკი? იყავი ჩემო კარგო მშვიდობით და ფიქრი ხვალინდელის დღისა ხვალეს ვანებოთ. ძო მიკითხე ყველანი. ლიზოს⁴. წიგნი არ მომდის და ძალიან ვწუხვარ.

შენი საუკუნოდ ილია ჭავჭავაძე

19 დეკემბერი

1873 წ.

შენიშვნები

1. როგორც კ. ყიფიანი გადმოგვეცემს ილიას საქართველოში დაბრუნების შემდეგ განუზრახავს „მეფე ლირის“ გაცენიურება. როლები უნდა შეესრულებინათ ი. ჭავჭავაძეს, ივ. მაჩაბელს, მამია გურიელს, ნინო ორბელიანს, დავით ერისთავს, დიმ. ყიფიანს და სხვებს.

გრ. ყიფშიძის ცნობით წარმოდგენა მართლაც დადგმულა და მასში ილიას კენტის როლი შეუსრულებია. გრ. ყიფშიძეს წერს: „ილია ზრუნავდა „მეფე ლირის“ წარმოდგენისათვისაც ქართულ სცენაზედ. უნდოდა თვით მეფის როლი დიმ. ყიფიანს ეკისრა, მაგრამ ეს არ მოხერხდა. სცენის მოყვარულთ წარმოდგენეს „მეფე ლირი“ ბანკის დაარსების პირველ ხანს (1875 წ.—ი. ბ.) და როგორც ვაკვირდებოდა კენტის როლი ილიამ ითამაშაო“ (იხ. ილ. ჭავჭავაძის თხზულებანი ტ. I, 1914 წ. გვ. XIV).

2. „მეფე ლირის“ სამაგალითო თარგმანის შესახებ ცნობა გამოქვეყნდა გაზ. „დროებაში“ 1873 წ. პეტერბურგელი კორესპონდენტი აუწყებდა საზოგადოებას: „ქ. პეტერბურგში ჩვენი ყმაწვილები სთარგმნიან პირდაპირ ინგლისურიდან შექსპირის ტრაგედიას „კოროლ ლირს“. აქ შესანიშნავი ის კი არ არის, რომ პირდაპირ დედანიდან სთარგმნიან, არამედ ის არის, რომ შექსპირის გარეგანი სიტყვების ფორმა სრულიად გადმოაქვთ ქართულ ენაზე იმ ლექსთ წყობილებით, რომელიც ჩვენს ლიტერატურაში არ ხმარებულა. ე. ი. თოხმეტ მარცვლოვან ლექსით, ურითმოთ. ამბობენ რომ ასეთი ლექსთწყობა ჩვენს ენას უხდება და კეთილხმოვანიც არისო“ („დროება“ 1873 წ. № 40).

3. როგორც კი ილ. ჭავჭავაძე პეტერბურგიდან საქართველოში დაბრუნდა მაშინვე მოაწყო „მეფე ლირის“ თარგმანის საჯარო კითხვა-გაჩჩევა. თარგმანს ცხოველი ინტერესი და აზრთა გაცვლა-გამოცვლა გამოუწვევია. გაზ. „დროება“ ამის შესახებ აცხადებდა „ჩვენ დავესწარით „მეფე ლირის“ კითხვას და მართალი უნდა ვთქვათ, თარგმანი სწორედ სამაგალითოა. არც ჩვენ არც სხვებს არ გვეგონა თუ ეს შესანიშნავი თხზულება ასე მშვენივრად გადმოიღებოდა ქართულ ენაზედ“ („დროება“, 1874 წ., № 240). რომ თარგმანს ცხოველი აზრთა გაცვლა-გამოცვლა გამოუწვევია. ამას მოწმობს დიმ. ყიფიანის წერილიც, რომელიც ქება-დიდებას ასხამს მთარგმნელებს: „თარგმანმა სახელოვნად თავს გადივლო კრიტიკა

ულმობელი, მიუდგომელი. შრომა გაგიწევიათ დიდი. ნიჭი გამოგიჩინიათ შესანიშნავი“.

4. იგულისხმება ილ. ჭავჭავაძის და ელისაბედ საგანიშვილისა.

წერილი მეშვიდე

სიყვარულო და უსაყვარლესო კუკლუშკი! აი მოვიდა თხუთმეტი იანვარიც და ჩემს ღრუბლიან ცაზედ მაინც არ გამოვიდა მზე. დასწყევლოს ღმერთმა აქაურობა თავის სამინისტროებით და უნუგეშობითა. არ იქნა, არა და ჩვენი უსტავი ვერ გადავიდა გოსუდარსტვენნი სღვეტში. არ ვიცი ღმერთმან იცის რა ვქნა. რაც ღონისძიება ხელთა მაქვს ყოველს ფერსა ვხმარობ, მაგრამ რას უზამ იმისთანა ხალხს, რომლებსთვისაც ღმერთს არც მოტვლებილს კებაში ტვინი ჩაუდვია და არც მყრალს გულში გრძნობა. მატყუებენ ბოლო არა აქვს. ღმერთმა დაიხსნას ყოველი ქრისტიანი ამით ბრჭყალებიან ხელში ჩაგარდნისაგან. ვერ წარმოიდგენ რა ხალხია, ღმეჭია, ღრეჭია, ფლიდი და მურტალი. ერთი ერთმანეთს ასხედან და რუსეთის იმპერიის საქმეს აწარმოებენ. საშინელი მდგომარეობაა ჩემი: სირცხვილით ვერც წამოვსულვარ და მწუხარებით ვერც აქ დამდგარვარ. არ ვიცი რა ვქნა. წამოვიდე, ყბად ამიღებენ, არც წამოვიდე კიდეც — შენი მაგრე ყოფნა და ჩემი უნუგეშოდ გდება გულს მიწყლავს. ოჰ, მუხთალო სოფელო!.. ამ დღეებში კიდეც მოვიციდი და თუ არა გახდა რა, უნდა ვიჩივლო. მეტი გზა არ არის. რაც მოგვივა მოგვივა. ჯანი გავარდესთ, მე კი ჩენი დამემართა მაგათ ლოდინშია და ვერ წარმოიდგენ — გიგეორგებ — ამ საძაგელს ჩინოვნიკობას; ჩვენებს კიდეც არა უჭირსთ, ამათთან ანგელოზები არიან. თუ რუსეთს დაღუპავს რამე სწორედ ეს მსუნაგი, ნამუს მიხდილი, მტაცებელი, ბრიყვი ჩინოვნიკობა დაღუპავს.

ძალიან ვწუხვარ, რომ აქამომდე ყვარელში არ გასულხარ, ერთი მინდოდა დალაგებით შემეტყო მოგვივიდა რამე თუ არა; სახლის შენების საქმე წინ ფეხწადგმულია თუ არა. ერთი მოახერხე და მალე გადი როგორმე და შენებურად დააწყე და დალაგე ჩვენი მიყრილ მოყრილი, აქოთებული მდგომარეობა.

გულშინ წინ ლიზოს წიგნი მომივიდა და ალექსანდრესი. მხიარულ წიგნებს მწერენ, ნამეტნავად ალექსანდრე.....

თუ ღვთის მადლით აქედამ მშვიდობით თავი დავახწიე და

წამოსვლა დავაპირე, ტელეგრამას გამოგიგზავნი წამოსვლის
დროს.....

მიშკას ვიპოვიო, ამბობს ნიკოლოზი. ეს ბურთი და შოკლანი,
იპოვნოს, რაღა გულს გვილევს. ნეტავი ისევ დუგანა დაკარგულიყო
და მიშკა კი არა. ძალიან მიყვარდა და შენც გიყვარდა.... საწყალი
მგონი ეხლა რა უპატივრობაში და ჯათაშია. მეცოდება და ძენა-
ნება.

ერთი ჩვენი ფოდრაჩიკის ამბავი დაწვრილებით მომწერე. რა
იქნა, სად გადაიკარგა. თუ კარი და ფანჯარა მართლა არ ვარგა,
უკან დაუბრუნე, ნუ მიიღებ. ეცადე ყვარელს რო გახვიდე, რომ
აგური, კრამიტი, კირი, ქვიშა მოაგროვებინო და დააწვევინო.

მომიკითხე ნინო, იმისი შვილები, ნიკოლოზი და ყველანი ვინც
მე მიკითხოს...

საუკუნოდ შენი ილია ჭავჭავაძე.

15 იანვარი 1874 წ.

წერილი მერვე

ჩემო სიხარულო ოლიკო! ჩვენი ბედი მგონი ეხლა ცოტაოდე-
ნად ქეიფზე მოვიდა: ოცდაცხრას იმ თვეს მინისტრი ვინახულე და
შეეჩვილე ამდენი ჩემი წვალება და აურ-ზაური დავუწყე. საქმე
იმაში მდგომარეობდა, რომ მინისტრის ამხანაგს ქრთამი ჩაეყლაპა
სლებცოვისაგან, რომლის უსტავიც საქართველოსათვის კიდევ
დამტკიცებულია. ამ სლებცოვმა შარშან დაამტკიცებინა უსტავი
და მინისტრის ამხანაგს უნდოდა, რომ ჩვენი არ დამტკიცებულიყო.
ხახა ლამაზად ჰქონდა დამბალი, ამბობენ ორიათას ხუთასი თუქმანი
აქესო სლებცოვისაგან აკრულიო. ამის გამო მინისტრის ამხანაგი
ჩვენს უსტავს აბრკოლებდა თურმე და ჩვენის უსტავის საქმეს არა-
ვის არ ანებებდა: მე თვითონ დავწერო წარდგენასაო. დაწერის
მაგიერ ამოიღო ქვეშ ჩვენი საქმე და ხელს არ ჰსძრავდა. ავდექი და
მინისტრსა ვთხოვე, რომ კრედიტნი კანცელარიის დირექტორს
გარდაეცით მეთქი. გასჭრა ჩემმა ბედმა და ორ დღეს უკან მინის-
ტრის ქალაღი მომივიდა და იწერება, რომ თქვენი საქმე დირექ-
ტორს გარდაეცი და ძალიან მალე შესრულდებაო. ოთხს თებერ-
ვალს დირექტორთან ვიყავი, ძალიან შეუფუცხუნებია, როგორც
ჩანს მინისტრს. შემეხვეწა, — ზოგიერთი რამ თქვენს უსტავში არ

მესმისო და ამისხენიო. მოგეცა წყალობა მე იმისათვის თავი არ
დავიშურე, მთელი საათი ვიბასეთ და ბოლოს ის მითხრა, რომ ამ
კვირა თუ არა იქით კვირაში უთუოდ წარდგენილი იქნებოი გოსტუ
დარსტვენნი სოფეტში. როგორც ბავშვი ისე მხარული წამოვდიოი...

ოლიკოს მზემ, სულით, გულით, ხორციით, ჭკვიით, გონებით
დაქანცული ვარ. როდის იქნება თუნდ მშრალს პურზედ ორნი
ერთად ვიყვნეთ და ჩვენებურად ვტიტინებდეთ ამ ქვეყნის უბე-
დურს ბრუნვაზედა. ესეა, ჩემო ოლიკო, ნესტან დარეჯანის ამბავი.

შენ რაღას იქ? ეხლა უნდა ყვარელში იყო, როგორც შენის
წიგნიდამა ჰსჩანს. მოუთმენლად ველი შენგან წიგნს და დაწვრი-
ლებითს ამბავს მანდაურის აგკარგიანობისას...

აქამდინ ჩვენს თარგმნილს ლირს წაიკითხავდი. მომწერე რო-
გორ მოგეწონა შენ და სხვებსაც. მაგას კაი წაკითხვა უნდა, რომ
კაცმა მოიწონოს. სწორედ ახალ წლის პირველ დღეს სრულად გა-
ვათავედ თარგმანი. მე ძალიან მომწონს და სხვისა არ ვიცი. აი რო-
ცა მოვალ მე თვითონ წაგიკითხამთ და მაშინ ნახავთ როგორი თარ-
გმანია..... საძაგლად მომწყინდა აქაურობა, თუმცა ახლა აქ დიდი
ამბებია: ხელმწიფემ ქალი გაათხოვა, ავსტრიის იმპერატორი მოვი-
და. ერთი ჩირალდნები, ბაირალები, ჯარების თამაში, ერთი ყოფა და
ამბავი. ოთხსშაბათს მეც ვიქნები იმ ბალში, საცა ჩვენი იმპერატო-
რი და სხვა ხელმწიფენი იქმნებიან.

საუკუნოდ შენი ილია ჭავჭავაძე.

4-ს თებერვალს, ორშაბათს

1874 წ.

ს ა რ ა მ ვ ი

1. ალექსანდრე ჭავჭავაძის უცნობი ლექსი	3
2. მასალები ნ. ლომოურის ბიოგრაფიისათვის	13
3. მასალები ეკ. გაბაშვილის ბიოგრაფიისათვის	36
4. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების და- არსების ისტორიისათვის	55
5. ილია ჭავჭავაძის წერილება მეუღლისადმი	88

რედაქტორი ტ. ხარაშვილი

* * *

გადაეცა წარმოებას 1956 წ. 8. IX. ხელ-
მოწერილია დასაბეჭდად 1956 წ. 26/XII.
ქალაქის ზომა 60×92. ანაწყოების
ზომა 6×10. ტირაჟი 2000. სტამბის
შეკვ. № 1548 უე 08710.

* * *

საგამ.-საად. ფორმათა რაოდ. 5,14.
ქასტამბო ფორმათა რაოდენობა 6,75

* * *

სტამბა „ზარია ვესტოკა“,
თბილისი, რუსთაველის პრ., № 42.

269/189
ფანსი 2 მდბ. 60 კდბ.

И. Л. Бонвадзе
П И С Ь М А
(на грузинском языке)

Госиздат Юго-Осетинской АО